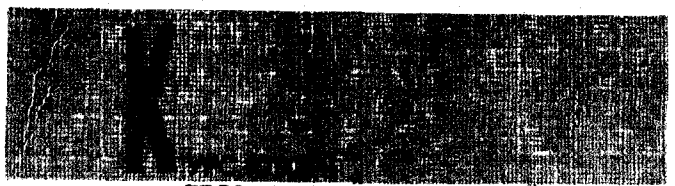

ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Огюст Конт
Герберт Спенсер
Алексій де Токвіль
Карл Маркс
Еміль Дюркгейм
Вільфредо Парето
Георг Зіммель
Макс Вебер
Флоріан Знанецький
Михайло Драгоманов
Михайло Грушевський
Богдан Кістяковський
Вячеслав Липинський
Джордж Мід
Толкотт Парсонс
Ральф Дарендорф
Л'юіс Козер
Едвард Уілсон
П'єр Ван ден Берге
Беррес Фредерік Скінер
Джордж Хоманс
Пітер Блау
Джеффрі Александер
Джонатан Тьорнер
Мішель Фуко
П'єр Бурд'є

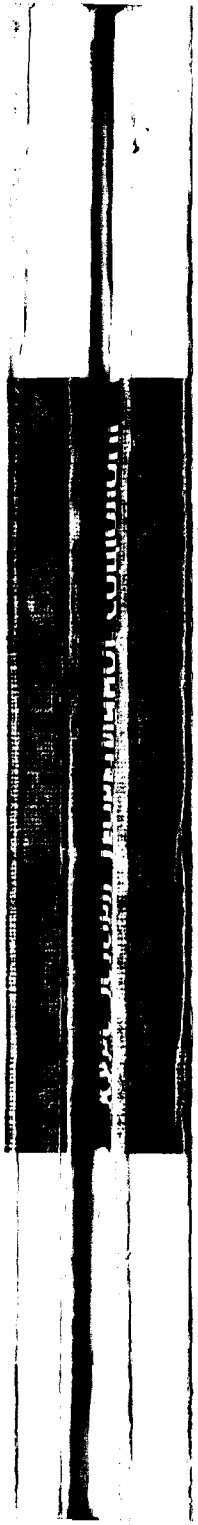

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"

ТРАНСФОРМАЦІЯ
ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ

А.О.РУЧКА
В.В.ТАНЧЕР

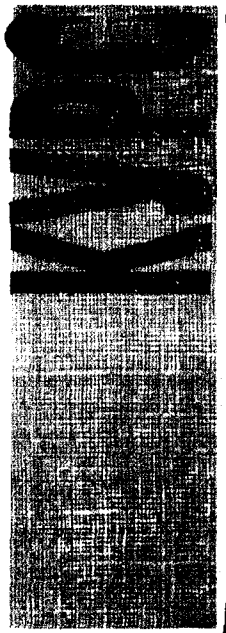

ІСТОРІЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

ІС

301
Р92

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"

ТРАНСФОРМАЦІЯ
ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ

А.О.РУЧКА, В.В.ТАНЧЕР

КУРС ІСТОРІЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Рекомендовано
Міністерством освіти
України

51288

Інститут соціології
Національна Академія
наук України, м.Київ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1995

У навчальному посібникові викладається генезис основних соціологічних концепцій та теорій. Розглядаються головні ідеї фундаторів соціологічної науки, характеризується значення цих ідей та їхній вплив на подальший розвиток соціології. Значна увага приділяється висвітленню витоків вітчизняної соціологічної думки, а також проблемам сучасної теоретичної соціології.
Для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів.

Редакція філософської,
правової та економічної літератури

Р $\frac{0202000000-071}{221-95}$

ISBN 5-12-004813-7

© А. О. Ручка, В. В. Танчер, 1995

Цей навчальний посібник визнано одним з кращих серед поданих на конкурс, організований Міністерством Освіти України та Міжнародним Фондом «Відродження» в рамках Програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні».

Головне завдання Програми полягає в сприянні гуманізації освіти через створення умов для розробки та впровадження нової генерації підручників і навчальних посібників, зорієнтованих на цінності вітчизняної та світової культури, притаманні сучасним суспільствам демократичного типу.

Міжнародний Фонд «Відродження», який репрезентує всесвітню мережу фондів, заснованих відомим американським підприємцем та громадським діячем Джорджом Соросом, буде щиро вдячний за відгуки, пропозиції та зауваження щодо цього видання під час його експериментальної перевірки в навчальних аудиторіях.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Знання історії наукової дисципліни, зокрема соціології, конче потрібне для людини, яка вирішила присвятити себе цьому фахові. Це початковий пункт теоретичної підготовки. І навіть якщо таке знання не стане прямим стимулом для суто теоретичних студій, все-таки воно відкриє дивовижний світ розгортання думки у цій сфері.

Якщо дослідник мало знайомий з історією формування дисципліни як такої, то він мимохідь відкриватиме вже давно відомі істини, буде знову «винаходити велосипед» і не помічатиме актуальних проблем. Звичайно, це стосується й тих, хто присвятить себе соціології. Кожна нова генерація соціологів мусить знати досягнення попередників ще й для того, щоб дати відповідь на «одвічні» питання, але на грунті нових обставин і нового досвіду. Однією з умов успішного вирішення таких питань є доскональне ознайомлення з тим, як вони ставились у минулому та які пропонувались шляхи їх вирішення і як вони все-таки вирішувалися.

Під цим кутом зору теоретичне надбання соціологічної науки не є для нас якимось дивацьким архівом застарілих знань, а навпаки, виступає скарбницею, що так чи інакше збагачує сучасну соціологічну аналітичну думку. Нас цікавить передусім те, що не втратило своєї актуальності й може бути представлено у вигляді систематизованої сукупності наукових тверджень, незалежно від їхніх первісних контекстів. Але часом інтерес можуть викликати саме ці контексти, як це бувало й буває в інших наукових дисциплінах.

У теоретичній соціології є чимало ідей та концепцій, які безвідносно до їхньої генеалогії набули статусу надісторичних у тому сенсі, що вони за своїм змістом і значущістю відповідають сучасним науковим критеріям. Такою є соціологічна класика. Далі ми конкретно зупинимося на основних здобутках минулого, а зараз лише скажемо, що роль ідей і концептуальних підходів, «напрацьованих» соціологічною класикою й придатних для осмислення сьогоденних наших соціологічних проблем, важко переоцінити. Адже

соціологія завжди була щільно пов'язана з намаганням вдосконалити соціум і, отже, розв'язати проблеми, які ставить життя.

Засвоєння історико-соціологічних знань має багато складностей. Це пов'язано, зокрема, з питанням вихідного рубежу соціології як науки. Загалом будь-яка наукова дисципліна не народжується повністю сформованою. Вона поступово виникає, наче з туману, з історичних явищ і подій. Складається враження, що витоки соціології також сягають далеко у майже неосяжну давнину. Тоді людське знання ще не розподілялося на окремі спеціалізовані галузі, які сьогодні для нас є звичними. У стародавніх текстах у синкретичній формі приховані знання, що їх пізніше стали зараховувати до релігії, філософії, поезії, природознавства чи соціальних наук в міру виділення останніх. Цей процес властивий і соціології. Тому трактати стародавніх мислителів за своїм змістом є для нас не тільки політичними, філософськими тощо, а й соціологічними. Поступово крихти спеціальних знань нагромаджувалися. Прийшов і такий час, коли постала потреба створити окрему дисципліну, покликану системно вивчати проблеми суспільного життя та його закони. Огюст Конт став першим мислителем, який запропонував проект такої галузі знань. Йшлося про спеціалізовану «науку про суспільство», якій він дав назву «соціологія». Вперше було висунуто систематизовані уявлення про засади, предмет та методи цієї нової науки. Від тих пір почалася «офіційно зафіксована» історія соціології.

Тепер, наприкінці XX ст., уявлення про фундаментальні принципи соціології дещо інші. За той час, що минув після О. Конта, виникали та зникали ті чи інші соціологічні школи, напрями, течії, змінювалися стандарти науковості, уточнювалися образи соціальної дійсності, уявлення про природу та характер їхніх змін. І увесь цей час між соціологами різних теоретико-методологічних орієнтацій не вщухали суперечки щодо змісту та завдань соціології як науки. Нині вона є поліпарадигматичною дисципліною, якій притаманний плюралізм теоретичних підходів до соціальної дійсності, а не панування одного з них.

Зрозуміло, що на цьому розвиток соціології як наукової дисципліни не закінчився, він еволюціонує далі, причому історичні надбання соціології також беруть участь — так чи інакше — у перебігу цього процесу. Нашу увагу буде зосереджено не на передісторії, а саме на, так би мовити, академічній історії соціології, на викладі теоретичних систем видатних соціологів, починаючи від О. Конта й до нашого часу.

Автори даної книги виходили з прийнятого у науковому співтоваристві розмежування теоретичного й емпіричного знання, теоретичної та емпіричної соціології, історії теоретичної й емпіричної соціології.

Передусім увагу буде зосереджено на теоретико-соціологічній проблематиці: як вона виникла, репрезентувалась та розв'язувалася у межах тих

чи інших течій, шкіл і напрямів соціологічної думки. Водночас не варто забувати, що будь-яка емпірична проблема, пов'язана із з'ясуванням практичних питань, завжди набувала вигляду теоретичної проблеми, невіддільної від осмислення ситуації, що складалась.

Оскільки соціологічна наука формувалась у річищі певних традицій, а у витоках кожної з них стояли видатні, оригінальні мислителі, то цілком логічно репрезентувати історію теоретичної соціології як персоніфіковану низку провідних ідей і підходів. Отже, саме так простежимо розвиток соціологічної думки від Нових часів до наших днів.

Розділ перший

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ЯК ОКРЕМОЇ НАУКИ (перша половина XIX ст.)

ОГЮСТ КОНТ І ПРОЕКТ НОВОЇ НАУКИ — СОЦІОЛОГІЇ

Виникнення соціологічної науки. Наукове оформлення соціологічної науки було підготовлене досягненнями всіх наук XVI — XVIII ст., докорінними змінами суспільної свідомості початку XIX ст. Хоча соціологічна думка така ж давня, як і людське існування, однак її наукове оформлення розпочалося лише після осягнення людським розумом підвалин фізичного світу та місця людини у цьому світі.

Корені соціологічної науки сягають часів античності — ідей Платона і Арістотеля, Геродота й Ібн Халдуна та ін., а далі тієї «протосоціології», яка викристалізовувалася у соціально-філософських роздумах Т. Мора і Н. Макіавеллі, Б. Спінози і Г. Гроція, Т. Гоббса і Дж. Локка, Д. Віко і Й. Гердера, А. Сміта і Ш. Монтеск'є та багатьох інших мислителів минулого. Проте у вигляді окремої наукової галузі соціологія виникає лише у першій половині XIX ст.

Виокремлення соціології в окрему науку — це наслідок не лише поступу науки, а й бурхливих перетворень періоду визрівання громадянського суспільства, драматичних змін в соціальній організації життя, без яких соціологія була б незатребувана чи й взагалі неможлива. Соціологія народжувалася під впливом епохальних зрушень у соціальному бутті, що отримала найменування революцій: політичної, економічної, інтелектуальної. Радикальна природа цих змін — новий соціальний порядок, демократизація, бюрократизація державного управління, індустріалізація, урбанізація, секуляризація, раціоналізм і гуманізм — стали могутніми чинниками, під впливом котрих склалася соціологія.

Особливо ці радикальні зміни проявилися у післяреволюційній Франції. Вочевидь не випадково, що саме у працях француза — О. Конта — виразно визначилися риси «науки про суспільство», яку сам дослідник називав спочатку «соціальною фізикою».

Біографічні відомості про О. Конта. Огюст Конт (1798 — 1857 рр.) народився у родині дрібного урядовця. Від дитинства хворобливий, він, однак, був серед кращих учнів ліцею, а згодом витримав іспити до престижної паризької Політехнічної школи із спеціальності «математика». Замолоду, О. Конт пройнявся революційними ідеями, республіканськими настроями, поширення яких у студентському середовищі стало причиною закриття Політехнічної школи. Огюст Конт мусив вдатися до репетиторства, посідав тимчасові посади, не маючи ніколи постійного заробітку.

1818 р. О. Конт познайомився з К. А. Сен-Сімоном, став його секретарем та співавтором. Ця співпраця, попри усі складності їхніх подальших взаємин, справила значний вплив на молодого вченого. Ідеї Сен-Сімона спрямували наукові пошуки Конта. У виданнях Сен-Сімона були опубліковані його перші праці. Головні принципи контівської соціології було викладено у шеститомному «Курсі позитивної філософії», який побачив світ у 1830 — 1842 рр. У цій праці були запропоновані підвалини нової науки про суспільство. Наступні його трактати про основи політики й релігії майбутнього виходять за межі власне соціологічного аналізу й не містять оригінальних думок.

О. Конт став відомим у паризькому культурному середовищі насамперед як лектор власного курсу з «філософії життя». З 50-х років він дедалі більше поринає у моралізаторство, проповідує ексцентричні ідеї, зокрема «розумової гігієни», і врешті втрачає авторитет в інтелектуальних колах. О. Конт не зробив наукової кар'єри, не був щасливий в особистому житті, страждав від психічних розладів і постійних матеріальних скрут. Тільки віра у значення своєї праці по створенню системи позитивного знання, переконаність у своїй пророчій місії підтримували засновника соціології. Помер він самотнім й покинутим .

Позитивне мислення, класифікація наук і предмет соціології. Аналітичні міркування О. Конта стосуються того періоду історії, котрий переживало європейське суспільство на початку XIX ст. На зміну суспільству, яке теоретик визначав як теологічне й військове, приходило інше суспільство, що характеризувалося як наукове та індустріальне. У суспільстві, яке зароджувалося, на думку О. Конта, вчені замінять теологів і створять нову інтелектуальну й моральну основу громадського порядку. Адже, на його переконання, спосіб мислення, пануючі ідеї слугують фундаментом соціального ладу. Придивляючись до суспільства, у якому він жив, О. Конт дійшов висновку, що головна умова прискорення перемоги нового ладу — це інтелектуальна реформа. Соціологія має стати засобом розуміння неминучого ходу історії і, пояснюючи його, буде сприяти побудові певної соціальної організації. Взагалі історія людства мислилася ним як історія духовного прогресу у вигляді становлення позитивного світорозуміння, навчання позитивному мисленню, якого досяг індустріальний світ Західної Європи.

Оволодіння позитивним мисленням у соціальному знанні повинно втілитися у новій науці — соціології. Остання стане засобом подолання кризи соціального світу, запропонує систему ідей щодо перебудови суспільства. Така наука, що синтезує усі попередні досягнення, за проектом О. Конта, спиратиметься на загальні закони розвитку людства, розкриє всеохоплюючий детермінізм, який може бути використаний людьми для вдосконалення суспільної організації. Тобто, розуміючи і пояснюючи з допомогою позитивного мислення, за його словами, «коливну фатальність», соціологія сприятиме суспільному прогресові.

Під час обгрунтування нової науки О. Конт прагнув точно визначити її місце у людському пізнанні, її основні закони та дати їм грунтовне наукове пояснення. Для цього французький теоретик зробив спробу класифікувати науки. Усі науки, на його думку, створюють безперервну шеренгу, у якій прогресивно зменшуваній загальності й абстрактності відповідає прогресивно зростаюча складність і конкретність. Починаючи від найабстрактніших і загальних й поступово переходячи до конкретних, менш строгих дисциплін, контівська ієрархія наук є такою: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія, де кожна наступна наука менш абстрактна й досліджує більш складні явища.

Із запропонованої ієрархії випливає, що розвиток конкретних наук неможливий без попереднього вивчення положень, встановлених більш абстрактними науками. Оскільки соціологія — найбільш складна й конкретна, то вона не може звернутися до явищ, які її цікавлять, не засвоївши істин, що відкриті всіма іншими науками. Інакше кажучи, вона з'являється в арсеналі людського пізнання тоді, коли інші його сфери уже досить розвинуті. Соціологія, на думку О. Конта, може й повинна будуватися за зразками передових наукових дисциплін, на грунті встановлених законів, які розуміються як обов'язкові зв'язки між явищами, що повторюються.

Створення всеохоплюючої системи наук було потрібне фундаторові соціології для викладу «позитивної філософії», тобто того, що є наукою у науках (закони, методи, предмет вивчення...), та відокремлення її від метафізики й релігії. Соціологія завершувала прихід позитивної стадії розвитку людського пізнання, перемогу над схоластикою й містицизмом минулого.

Підкреслення необхідності дослідження «соціальних фактів» у взаємозв'язку з іншими, розгляд їх у широких цілостях, співвіднесеність явищ із структурою й якостями усього суспільного організму стали важливою методологічною установкою соціологічного аналізу. О. Конт вважав, що соціологи мають вивчати «соціальні органи», як біологи живі «організми», наголошуючи на «органічній цілістності» та саморегуляції суспільства, частини якого взаємозалежні. Такий підхід у соціальному аналізі дістав назву функціоналізму.

Організмічні аналогії зумовлювались бажанням засновників соціології спертися на авторитет біології, успіхи якої у XIX ст. були загальновизнаними, а також їх евристичністю у тих випадках, коли вдавалося знайти подібність між саморегуляцією організму і можливостями раціонального вдосконалення соціуму.

Порядок і прогрес, статика й динаміка. Соціальну реальність О. Конт розглядав з позиції прогресистського світосприймання епохи Просвітництва. Він писав, що «ідеї Порядку і Прогресу в соціальній фізиці такі ж щільні й нероз'ємні, як і ідеї Організації та Життя в біології».

У соціальному аналізі О. Конт накреслив два напрями: 1) вивчення соціального порядку — соціальну статику та 2) вивчення соціальних процесів і змін — соціальну динаміку. У площині першого досліджуються передумови існування й закони функціювання суспільної системи, а другого — закони розвитку й змін соціальних систем. Встановивши місце соціології у системі наук, французький теоретик поставив собі наступне завдання: розкрити закони соціального буття у його організованих формах та процесах розвитку.

Принципи встановлення і підтримання порядку, які О. Конт співвідносив з моделями органіцизму в біології, були спрямовані проти індивідуалістичних трактувань соціальної сфери. Дослідження цих принципів, що визначають структуру суспільства й забезпечують його організацію, невіддільні у нього від раціонально обгрунтованої соціальної політики, покликаної втілювати успіхи соціологічного пізнання.

Специфічним предметом соціології, на думку О. Конта, є розвиток людського розуму під впливом суспільного життя. Людина — не метафізична абстракція, а продукт соціальної реальності, що розвивається за природними законами. Цією реальністю, на яку має бути спрямована дослідницька увага соціолога, є суспільство, взяте у цілісності й історичній конкретності. Соціальний організм, якому притаманне гармонійне функціювання його структурних елементів, грунтується на загальній злагоді індивідів, їхній духовно-психологічній та історичній спільності.

«Всезагальна злагода», яку вчений поклав у центр свого розуміння суспільства, є, за його аргументами, наслідком властивих людині природжених психологічних якостей, що спонукають до суспільного життя. Ці якості зводяться до двох нахилів людей: бути в товаристві собі подібних й робити разом з іншими іншим добро. При цьому необхідно долати егоїстичні прагнення, котрі спонукають індивідів відходити від громадського стану. У боротьбі двох інстинктів: соціального (альтруїстичного) та індивідуалістичного (егоїстичного) в історичному розвиткові переміг перший, що втілилось у таких найбільш поширених формах усуспільнення, як сім'я та трудова кооперація. Запропоновані О. Контом закони соціальної статики — диференціація, централізація влади і розвиток спільної моралі — стали фундаментом його бачення соціального порядку.

Взаємозалежність реалізації індивідуальних запитів і здібностей зумовлює необхідність «всезагальної злагоди», що й стає базисом соціальної системи. Ця контівська ідея домінує у традиціях соціологічного позитивізму. О. Конт дотримувався позиції, що соціальна система не може бути редукованою до характеристик індивідів, які до неї входять, скоріше вона може бути пояснена з огляду на характеристики і зв'язки її частин.

Вивчення законів розвитку суспільства у системі французького теоретика передбачається в площині соціальної динаміки. Під таким кутом зору розглядаються «закони спадкоємності», або моделі змін соціальних систем у часі. Такі зміни, як вважав О. Конт, зумовлюються філософськими домінантами соціуму. Тобто вирішальним фактором вважається прогрес людського духу. Соціальний прогрес постає продуктом розумового розвитку, який проходить три стадії — теологічну, метафізичну і, насамкінець, позитивну. Цим стадіям відповідають певні форми господарювання, суспільного ладу, політики, мистецтва. Контівський «закон трьох стадій» був покликаний проілюструвати його тезу, що соціальний розвиток залежить від розумового розвитку людства.

Формування принципів соціологічного методу. О. Конт був одним із мислителів, хто приділяв велику увагу методологічним проблемам. У відповіді на питання: як віднаходити, систематизувати й використовувати факти соціального життя? він запропонував кілька дослідницьких принципів, сформульованих у чотирьох методах нової науки: *спостереження, експеримент, порівняння та історичний аналіз.*

Метод спостереження, за твердженням засновника соціології, є головним для цієї дисципліни. Опис «соціальних фактів» — наріжний постулат позитивізму, який розвивали усі послідовники цієї традиції. Саме спираючись на об'єктивні дані, соціологія позбавлятиметься позанаукових спекуляцій. Водночас О. Конт підкреслював, що добір емпіричного матеріалу має спрямовуватися теорією, інакше соціолог отримає нагромадження випадкових, ізольованих фактів, які самі по собі мало що скажуть: «Вочевидь, будь-які соціальні спостереження, статистичні чи динамічні ... мають передбачати ... постійне застосування фундаментальних теорій». У відсутності позитивної теорії О. Конт вбачав головну перешкоду становленню нової науки.

Експериментальний метод полягає в обстежуванні процесів змін під дією спеціально створених для цілей дослідження умов. Окремі соціальні явища, тим більше, все суспільство, не можуть бути об'єктом штучних експериментів, проте відхилення від звичного ходу подій, що виникають під впливом факторів, які доступні для вивчення, на думку О. Конта, «еквівалентні чистим дослідам» в інших науках.

Порівняльний метод полягає у зіставленні подібних, або відмінних, минулих чи можливих елементів різних суспільних форм для з'ясування фундаментальних рис соціального світу, порівняння життєдіяльності різних народів для виведення загальних законів їх існування. При цьому важливо користуватися цим методом у межах певної теорії розвитку людського суспільства.

Історичні методи грунтуються на порівнянні послідовних етапів людства, і, вважав О. Конт, найбільш специфічні для соціології.

Зіставлення сучасного стану з минулим, — цей своєрідний варіант порівняльного методу в широкому історичному контексті, — дає змогу виявляти закономірності соціальної динаміки, систему загальних законів суспільного розвитку.

Контівське обгрунтування методів соціологічного аналізу підводило до ідей про природно-історичний характер суспільних закономірностей, які було покладено в основу науки про суспільство. Конт розумів своєрідність предмету соціології порівняно з природознавством й тому шукав специфічних для соціологічного пізнання методів. І хоч не багато він досяг у цьому, його «позитивний підхід» відіграв важливу роль у становленні соціологічної науки.

Отже, значення О. Конта в історії соціології полягає в тому, що він став першим систематизатором соціальних закономірностей, поєднав ідеї та висновки з широкого кола протосоціології. Він зумів пов'язати первістки соціальних знань у певну цілісність — соціологію, розробив модель нової науки. Саме його бачення нової галузі знань слугувало зразком для соціології кінця XIX ст., заклало основи для однієї з головних її традицій.

За словами славнозвісного його учня — Е. Дюркгейма, заслуга О. Конта полягає в тому, що в результаті аналізу тодішніх наук він констатував наявність законовідповідності у соціальних процесах, яка потребує окремої дисципліни для вивчення. І навіть якщо О. Конту не вдалося створити нову науку «за одним разом», то основна його ідея — позитивізм, об'єктивна характеристика соціального життя, за словами Е. Дюрктейма, «була безконечно плідною й пережила самого її автора».

О. Конт розумів краще за багатьох своїх прихильників і послідовників значення виявлення фундаментальних принципів соціальної організації, розкриття природи суспільного життя. Його наполегливий захист принципів науковості, обгрунтування необхідних рис нової дисципліни заклали фундамент тієї теоретичної конструкції, що ствердилась як соціологія.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Конт О.* Дух позитивной философии. — Спб.: «Вестник знания», 1910. — 76 с.
2. *Кон И. С.* Позитивизм в социологии. — Л., 1964.
3. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М.: Изд. группа «Прогресс — Политика», 1993. — 608 с.
4. *Turner J., Beeghly L. Powers Ch.* The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press. — 481 с.
5. *Coser L.* Masters of Sociological Thought. — New York: Harcourt Brace Yavanovich, 1977. — 611 с.

ЕВОЛЮЦІОНІСТСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ГЕРБЕРТА СПЕНСЕРА

Герберт Спенсер (1820 — 1903 рр.): вченій і доля його вчення. Ім'я британського вченого заслуговує на згадку як фундатора серед основоположників соціології. Він справив величезний вплив на соціальні науки свого часу, визначив напрям розвитку соціологічної теорії, окреслив предметне поле дисципліни, основні методологічні принципи. Г. Спенсер народився у Середній Англії у багатодітній родині, він був старшим і єдиним з дев'яти дітей, що залишилися жити. Батько вчителював, вирізнявся індивідуалістичною вдачею, критикою офіційного кліру, сектантством, виявляв інтерес до наук і політики, що й передав своєму синові. Хвороблива дитина, Герберт навчався вдома з батьками, згодом з дядьком, у якого також почерпнув дещицю філософського радикалізму й релігійного протестантизму. Майбутній учений одержав пристойні знання у галузі природничих наук, хоч і не здобув формальної освіти. Навчання в університеті мало приваблювало його і він пішов служити на залізницю, де завдяки математичним і фізичним знанням посів інженерну посаду.

Молодий Г. Спенсер багато співробітничав з популярними журналами «Нонконформіст», «Економіст», де відстоював вільні підприємницькі ідеї, захищав індивідуальне самовиявлення особи від обмежуючого контролю з боку держави тощо. Серії його статей згодом склалися у багатотомні праці. Дістався у спадщину від дядька певні кошти, він покинув редакторську працю і до кінця свого життя залишався незалежним дослідником, не пов'язаним з будь-якою установою.

В особистому житті Г. Спенсер також не пов'язав себе ні з ким, мешкав одинаком, скромно і економно. Багато хто мав його за чудакуватого самітника, загадкову особу. Філософ страждав на нервові розлади, депресії, боровся з ними з допомогою опіуму, що не сприяло працездатності мислителя; тим більш вражаючою є плідність дослідника — тисячі сторінок з'явились з-під його пера.

Розмаїття інтересів і необмеженість традиціями академічної науки сприяли привабливості публікацій Г. Спенсера. Останні були надзвичайно популярні. Понад 100 тис. примірників його книг, які розійшлися на рубежі століть, — величезна цифра як на ті часи. 1854 р. Г. Спенсер видає «Принципи психології», а 1862 р. — «Початкові принципи» — першу книгу «Синтетичної філософії», де ставилося за мету поєднати всі науки на грунті спільних принципів. Згодом надійшли «Принципи біології» і лише 1873 р. — перша соціологічна праця «Вивчення соціології», а 1874 р. — перший том «Принципів соціології». Список видань цим не вичерпується, включаючи п'ятнадцятитомну «Описову соціологію» (написану разом з помічниками), де характеризувалися різні типи суспільств різних часів і місцевостей.

Незважаючи на всесвітню відомість на схилі життя, британський теоретик не посів належного місця у науковому світі. Свій шлях він завершив у розладі з духом XX ст., що наближалося. Будучи радикалом і прогресистом у молодості, на старості Г. Спенсер став символом консерватизму; популярний наприкінці XIX ст., він став не цікавим для соціологів після смерті. Багато в чому соціолог став жертвою наступних вульгаризацій та упереджених оцінок своїх опонентів, гострої критики, хоча деякі його праці й давали для цього чимало підстав.

Життєвий шлях та доля вчення Г. Спенсера можуть бути прикладом парадоксів розвитку наукових знань та умонастроїв часу. Видатний теоретик не досяг академічного статусу, не очолив школи, не мав учнів, не виступав публічно, майже не спілкувався з колегами, рідко читав їхні праці (й не посилався на них), тобто не мав характерних рис традиційного вченого. Британський теоретик був ерудитом у вік спеціалізації наукових досліджень, виступав і як філософ, і як біолог, і як соціолог, долаючи дисциплінарні межі. А головне: його погляди, які вважалися радикальними у другій половині XIX ст., опинились в арсеналі консервативних кіл XX ст. Г. Спенсер був принциповим супротивником соціалістичного колективізму за часів розквіту цих ідей.

Теорія соціальної еволюції. Виведення законів соціальної еволюції, а точніше, принципів соціального структурування, зростання

та диференціації, вважається головним внеском У. Спенсера в історію соціологічної думки. Під соціальною (надорганічною, як писав учений) еволюцією він розумів розвиток суспільства від простого до складного, а у більш спеціальному плані — загальний процес структурування.

Спенсерівська стадійна модель розвитку суспільства постає у вигляді пов'язаних процесів *зростання* та *диференціації*. *Зростання* зумовлене збільшенням чисельності населення і процесом злиття менших «соціальних мас» у більші, поєднанням первісно не пов'язаних частин: «поєднання угруповань і знову з'єднання угруповань». Інакше кажучи, зростання рівнозначне інтеграції соціальних частин. Інтеграція ж з необхідністю має супроводжуватися (або передувати) *диференціацією* структур та формацій суспільства. Г. Спенсер підкреслював, що цей фундаментальний процес притаманний як органічним, так і надорганічним, тобто соціальним утворенням.

Водночас еволюція подається як перехід соціального організму від стану певної невизначеності, непов'язаності, гомогенності (однорідності) до стану відносної визначеності, взаємозв'язаності, гетерогенності (різнорідності). Таким чином, збільшення соціального організму сполучається із зростанням складності структури. На прикладах соціолог показує, що в первісному суспільстві всі його члени: і воїни, і мисливці, тобто всі частини суспільства задовольняють свої потреби самі. Але з розвитком намічаються відмінності у спрямуванні діяльності, поділ праці, автономізація частин, а також взаємна залежність членів суспільства одного від одного.

Структурна диференціація викликана необхідністю якомога краще пристосуватися до боротьби за виживання. Ускладнення суспільної структури веде до зростання владно-управляючих, інтегруючих елементів ("правителів і правителів правителів"), диференціації ролей і, знову-таки, взаємозалежності членів спільноти. Результатом еволюційного процесу є «консенсус функцій». Більш складні структури ламкіші та вразливіші, ніж прості — звідси розвиток «регулятивної системи» у суспільстві, тобто різних соціальних інститутів, що формуються на вищих стадіях еволюції й багато з яких, до речі, були вперше проаналізовані Г. Спенсером.

Отже, еволюційний розвиток суспільства соціолог зображує як процес поперемінного зростання і диференціації, що його можна спостерігати за трьома функціями: регулятивною, оперативною (або тією, що підтримує) та розподільчою. Зростання відбувається шляхом ускладнення структур, а диференціація — через виділення регулятивних, оперативних та розподільчих структур та їхній внутрішній розподіл. Еволюціонування зумовлене нестабільністю маси, що спочатку майже однорідна. Зовнішні сили штовхають елементи цієї маси у різних напрямах, сегрегують їх, диференціюючи частини у різних середовищах. Інтеграція можлива лише за умови переходу на вищий ступінь розвитку. Стійкість більш гетерогенної і

структурованої спільноти щодо зовнішніх руйнівних сил (тобто пристосованість у боротьбі за виживання), на думку Г. Спенсера, — головний фактор соціальної еволюції.

Теоретик показує, як, аналізуючи прогрес з'єднання менших людських агрегацій у більші (звичайно, шляхом завоювань, підкорення слабкіших, укладення політичних угод), можна простежити рівні соціального розвитку. Він виділяє п'ять таких рівнів, чи стадій спільноти: 1) проста без лідерства; 2) проста з лідерством; 3) складна; 4) подвійної складності; 5) потрійної складності. Ці стадії співвідносяться з моделями суспільств, для яких характерні способи економічного виробництва: мисливство та збирання, просте скотарство, розвинуте скотарство, землеробство та, зрештою, індустріальне виробництво. Кожний етап має свої риси й особливості, які Г. Спенсер зводить у таблицях.

Класифікацію історичних, етнографічних і соціологічних даних — «соціологічних фактів», як писав Г. Спенсер, — різних типів суспільств було розпочато у п'ятнадцятитомній «Описовій соціології», матеріали для якої збирали багато помічників упродовж кількох років (останні томи вийшли вже по смерті Г. Спенсера). Вражає різнобічність і деталізованість виконаних описів: розглядалось і неорганічне середовище (геологія, топографія, клімат), і органічне середовище (тваринний і рослинний світ), і соціальне середовище (історія, суспільство, суспільні відносини), фізичні, емоційні та інтелектуальні характеристики населення тощо. Згодом дослідники зазначали точність і вичерпність описів середовищ; натомість характеристикам населення постали на заваді суб'єктивізм та спрощення, бо складалися вони зі слів мандрівників, торгівців, колоніальних адміністраторів, інших непрофесіоналів та відображали, скоріше, їхні упередження, ніж об'єктивний стан справ. Головне у такому крос-культурному аналізі — спроба розробити універсальні категорії та категорії порівняльних досліджень. Хоча дані не завжди були правдиві й об'єктивні, спенсерівська модель видалась досить корисною, так само як і запропонована ним система категорій стала прототипом порівняльної історичної соціології.

Підсумовуючи оцінку еволюційної теорії Г. Спенсера, зазначимо, що, незважаючи на схематизм, деяку космічність, вона (як генеральна метафора, пізнавальна модель) значно вплинула на вивчення розвитку соціальних систем, поклала засади низці методологічних принципів історико-соціологічних досліджень. Сучасні аналітики спенсерівських праць (Дж. Тьорнер, А. Мар'янські, Л. Біглі, Р. Перрін та ін.) підкреслюють, що за умови врахування тих спрощень, які притаманні моделі однолінійної еволюції, правильність стадійності та спрямованості соціального еволюціонізму безперечна. Вона у загальному плані не суперечить відомим теоріям суспільного розвитку Маркса, Вебера, Тейлора, Моргана і, запевно, прислужилась їм як вихідна модель.

До аналів соціологічного теоретизування ця теорія, крім моделі еволюційного розвитку суспільства, внесла ідею циклічної зміни типів соціальної організації— мілітаристського (централізованого) та індустріального (децентралізованого), — методологічні положення крос-культурних досліджень типів соціальних устроїв.

Органіцизм та функціоналізм. Починаючи від своєї ранньої роботи «Соціальна статика», Г. Спенсер цілеспрямовано добирав докази можливості побудови соціологічної науки на підвалинах законів, притаманних природничим наукам. Такі загальні закони для етики, політичної економії та соціології британський теоретик обгрунтовував організмічними аналогіями (що були відомі від часів Платона й Арістотеля), підкреслюючи порівняність структур і функцій живого організму та суспільства. Г. Спенсер писав, що знайшов переконливі підтвердження існування аналогії між живою істотою і суспільством, уживаності загальних принципів їх вивчення, розуміння та пояснення їх функціонування й розвитку.

Подібно до класифікації Ліннеєм живих організмів на види, підвиди тощо соціальні агрегації також можуть, згідно з теорією Г. Спенсера, бути класифіковані з огляду на морфологічні (структурні) та психологічні характеристики. Така класифікація передбачає велике розмаїття типів соціальної організації. Спенсер писав: «Так само, як і в біології виявлені певні загальні риси розвитку, — структур і функцій, які притаманні усім живим організмам, інші — певним значним групам, інші — тільки певним підгрупам, так і в соціології потрібно визнати наявність закономірностей соціального розвитку, структур і функцій універсального, загального і спеціалізованого змісту».

Доречно нагадати, що соціологія взагалі формувалась під великим впливом біології, а тому спроби надати соціальним дослідженням суворої наукової форми природно навертали до зразків природничих дисциплін, крім того і за освітою британський соціолог був скоріше природничником, ніж гуманітарієм. Інакше кажучи, органіцизм Г. Спенсера був зумовлений тодішнім більш високим розвитком біологічних наук порівняно з соціальними. Організмічні аналогії постали однією з головних рис спенсеризму. Багато в чому вони були виправдані, й не вина вченого в тому, що досі соціологія не позбулася зайвого біологізму. Те, що припустимо у період становлення дисципліни (вплив споріднених наук), майже завжди видається зайвим у період її зрілості.

До того ж у пізніх працях Г. Спенсер і сам прагнув уникнути прямолінійних організмічних аналогій, вказуючи, що слід вбачати дещо більше, ніж просто аналогію, в подібності живого організму і суспільства. Тому аналогіями потрібно користуватися обережно. Головним є лише те, що органічна і суперорганічна (соціальна) організації керовані загальними принципами, мають структуру, функції та спрямованість розвитку. Соціолог підкреслював, що

5192

«єдиною осягненою подібністю між суспільством і яким-небудь іншим організмом може бути паралелізм у принципах їх устрою».

За авторитетним свідченням Дж. Тьорнера — і сучасна теорія систем, і кібернетика й інші дисципліни прагнуть виявити те, про що писав Г. Спенсер. Питання не в тому — добрі чи погані організмічні аналогії, а в тім, чи продуктивні такі аналогії для розкриття законів соціальної організації? Наприкінці XIX ст. органіцизм був вочевидь корисним для розвитку соціологічних уявлень. Саме він поставив у центр соціологічного аналізу категорії структури і функції.

Г. Спенсер починав з виявлення подібних рис органічних та суперорганічних систем, але він зазначав і їхні відмінності (у ступені взаємопов'язаності, у природі комунікації між частинами, у здатності мислити). Найістотніше в тому, що британський соціолог пішов далі аналогій і дослідив динаміку властивостей суперорганічних систем. Свою еволюційну схему розвитку він прилаштував саме до останніх.

У працях Г. Спенсера неважко віднайти зародки усіх форм сучасного функціоналізму. Аналізуючи ролі різноманітних соціальних інституцій суспільства, він незмінно вказував, що вони слугують справі збереження суспільства як цілого. Особливу увагу він приділяв показові таких функцій елементів суспільної системи, які забезпечують її цілісність та розвиток.

Це розуміння функції було запозичене А. Радкліфом-Брауном, Б. Малиновським, багатьма британськими соціологами, а згодом, через Е. Дюркгейма, увійшло до аналів «класичної соціологічної теорії». Функціональний аналіз так чи так грунтується на організмічному підході до соціальних систем: «соціальне тіло» у даному середовищі підтримується у життєздатному стані завдяки функціюванню частин, функціюванню, спрямованому на підтримку цього стану.

Функціональний аналіз пропагував ще О. Конт у системі позитивної філософії, проте лише Г. Спенсер застосовував його систематично під час розгляду соціальних структур, тому можна погодитися з висновком Дж. Тьорнера про те, що саме британський соціолог є «справді першим соціологічним функціоналістом».

Предмет і методологія соціологічного пізнання. Органіцизм і функціоналізм, систематизація «соціальних фактів» та інші риси, властиві соціології Спенсера, запозичені з природничих дисциплін, стали атрибутами позитивістського підходу. Проте вони не затуляють ті положення його теорії, які присвячено специфіці соціального пізнання. У цьому сенсі Г. Спенсер був багато в чому піонером.

Насамперед мислитель обстоював саму можливість та наукову слушність соціології, яка у другій половині XIX ст. тільки-но почала набувати ознак наукової дисципліни. Британський учений витратив чимало зусиль, аби довести, що узагальнення і пояснення, роз-

Інститут соціології
Національна Академія
наук України, м.Київ

криття причинної зумовленості, регулярностей соціального світу, які вивчаються, мають таку саму закономірну форму, як і в «точних науках». Г. Спенсер писав, що багато блискучих теорій у галузі природознавства мають ще більш скупе математичне (або кількісне) обгрунтування, ніж у соціології, що, втім, не позначається на їхньому статусі науковості. Множинність факторів, складності їхнього виміру під час соціологічного дослідження роблять працю соціолога більш складною, але не менш ймовірною. Складне переплетіння факторів емпіричної реальності, безумовно, утруднює завдання соціолога, формалізацію узагальнень, але й не полишає його можливості виявляти фундаментальні закони у соціальних процесах. Оскільки такі закони виявляються та їх розуміють, то, робить висновок Г. Спенсер, — стає можливою Наука. Грунтовні порівняльні екскурси до історії біології, психології та інших наук роблять його аргументацію досить переконливою. До речі, багато доказів Спенсера випередили відомі докази Е. Дюркгейма щодо «фактичності» соціальних явищ, які канонізовані сучасною соціологічною теорією.

Предмет соціології окреслений британським ученим у його теорії еволюції: стадії диференціації та інтеграції суспільства, функціонування його частин та інституцій, творення соціальних агрегацій, систематизований опис людських відносин. Зазначимо також, що Г. Спенсер був одним із перших, хто звернув увагу на роль конфліктів у розвитку людського суспільства.

Відкриття законів соціальної організації, вважав соціолог, необхідно узгоджується з розробкою методологічних правил соціологічного аналізу. Спенсер зазначав, що «внутрішня природа факторів, що їх спостерігають, створює на шляхах соціології значно більше складностей, ніж у будь-якій іншій науці». Аби успішно подолати ці труднощі, засновник соціологічної науки запропонував декілька правил. Вони пов'язані з усвідомленням дослідником тих сторін «нашої власної природи», які зумовлюють інтелектуальну стратегію (попереднім досвідом або емоційним ставленням до об'єкта, що вивчається), а також з тим, що дослідник сам залучений до процесів, які розглядає та аналізує.

На думку Г. Спенсера, першим засобом подолання труднощів, які виникають, буде звернення до загальних, фундаментальних закономірностей, поширення універсальних законів функціонування і розвитку живих систем на соціальні явища. Варто також бути тверезим щодо «суспільних настроїв та пристрастей», уникати спокус догодити кон'юнктурному попитові і тому, що ми назвали б «соціальним замовленням» владців, остерігатись поверховості та однобічності під час соціологічних досліджень.

Соціолог має усвідомлювати ті інтелектуальні, емоційні та позиційні (статусні) нахили, які можуть виникати у процесі його роботи, бо «людей вивчають люди». Більше того, зазначає Г. Спенсер, «маючи справу з іншими людьми та інтерпретуючи їхні дії, ми змушені уявляти їхні думки та почуття згідно зі своєю точкою зору, але складність полягає в тому, що ми ніколи не будемо цілком точними у цій справі, а часто-густо дуже помилятимемося». Звідси випливає завдання дослідника — поставити себе на місце особи, яку досліджують, пройнятися її думками і почуттями, бути самокритичним, бачити відмінність між висновками спостережень і теорію, розуміти їх взаємозв'язок. (В цьому неважко помітити зародки обгрунтування того, що згодом стало визначатися як «теорія середнього рівня»). Г. Спенсер застерігає щодо небезпеки короткозорості надмірного казуального моделювання, підкреслює важливість абстрактного теоретизування. Отже, його цілком обгрунтовано вважають автором «перших правил соціологічного методу», досить релевантних й актуальних і за наших днів, не кажучи вже про ту роль, яку вони відіграли у формуванні принципів соціологічного пізнання.

Необхідно критично та вибірково підходити до розмаїтої спадщини Г. Спенсера, варто вирізняти саме соціологічні концепції та принципи аналізу, історично підходити до його поглядів. Розвиток науки пішов уже далі спенсерівського світосприйняття, але його соціологічні теоретичні відкриття не втрачають наукової цінності і заслуговують на творче осмислення.

В історії соціологічної думки Г. Спенсерові належить пріоритет в обгрунтуванні функціонального аналізу, теорії еволюційного розвитку суспільств, історично узагальнюючого, системного підходу до соціальних процесів, аналізі соціальних інституцій, методології соціальних досліджень і в багатьох інших напрямах соціологічного теоретизування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Спенсер Г.* Начала социологии. — Киев: Изд-во Е. Федорова, 1880. — 393 с.
2. Сочинения Г. Спенсера / Под общ. ред. Н. Рубакина. — Киев; Харьков; Спб.: Изд-во Р. Йогансона, 1899. — 337 с.
3. *Ручка А., Танчер В.* Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
4. *Turner J.* Herbert Spenser. A Renewed Appreciation. — Beverly Hills: Sage, 1985. — 160 p.
5. *Coser L.* Masters of Sociologocal Thought — New York: Harcourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.

ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ АЛЕКСІСА ДЕ ТОКВІЛЯ

Життєвий шлях А. Токвіля. Досі ім'я французького історика, соціолога й політика XIX ст. А. де Токвіля було знайоме лише вузькому колові спеціалістів з історії політичних вчень. Ренесанс його творчих ідей приблизно з середини нашого століття пояснюється тим, що французький мислитель був одним із фундаторів політичного лібералізму, тієї суспільно-політичної течії, яка набула у XX ст. відомого поширення в усьому світі.

Повне ім'я вченого — Шарль Алексіс Клерель де Токвіль. Народився він 29 липня 1805 р. поблизу Парижа в аристократичній родині. Його батько й мати за часів якобінського терору були ув'язнені. Від страти їх врятували події 9 термідора. Ні соціальне походження, ні виховання, ні доля батьків, ніщо на початку життєвого шляху Токвіля не засвідчувало про те, що він стане щирим прихильником демократії, демократичного суспільного ладу.

1810 — 1825 рр. Токвіль був на домашньому навчанні, вчився також у коледжі м. Мец, штудіював право у Парижі. 1827 р. обіймав посаду судді-аудитора у Версалі. Пізніше, 1831 р. йому було доручено вивчити систему в'язниць у США. Разом зі своїм другом Г. де Бомоном він їде до США, подорожує по країні, зустрічається з представниками різних політичних поглядів, партій та рухів. Проблеми системи в'язниць США Токвіль виклав у співавторстві з Бомоном у книзі «Про пенітенціарну систему у Сполучених Штатах та її застосування у Франції» (1833 р.). Однак головним результатом його перебування у заморській країні стала книга «Демократія в Америці», що вийшла друком двома частинами 1835 р. і справила значне враження на французів. Незабаром її було перекладено німецькою й англійською мовами, а також видано у Бельгії. Успіх даної книги серед європейської громадськості слугував вагомим аргументом на користь обрання Токвіля спочатку членом Академії моральних і політичних наук (1838 р.), а потім і членом французької Академії (1841 р.). Третя і четверта частини «Демократії в Америці» вийшли друком 1848 р.

1839 р. вчений активно займається політичною діяльністю. Він — депутат парламенту Франції від округу Воломь, де розташований його родинний замок. Аж до політичної відставки 1851 р. Токвіль постійно переобирається у цьому окрузі. Його політична діяльність як депутата вирізняється послідовністю та постійністю у відстоюванні певних поглядів, позицій. Часто-густо він не згоджується з тодішньою громадською думкою, перебуває в опозиції. Токвіль не належить жодній із політичних партій, але користується повагою, авторитетом серед тодішніх політичних сил.

1848 р. Токвіля обирають до Установчих зборів і він входить до комісії з питань нової конституції. Токвіль передбачав революційні події 1848 р., але, відчуваючи недовіру до революційних дій, висловлювався проти народного повстання. 1849 р. вчений і політик стає членом Законодавчих зборів, які обирають його своїм віце-президентом. Чотири місяці 1849 р. — з червня по жовтень — Токвіль посідає пост міністра закордонних справ Франції. 1851 р. він виступає з доповіддю про перегляд конституції країни, але після того, як його пропозиції було відхилено, залишає політичну сцену (грудень 1851 р.).

Оселившись поблизу м. Тур, Токвіль систематично займається науковою діяльністю, подорожує до Німеччини, Англії. Під час перебування в Англії він зустрічається з відомим британським теоретиком лібералізму Дж. Ст. Міллем, публікує там есе «Суспільний та політичний стан Франції до і після 1879 р.» Саме це есе становить основу другої значної праці французького мислителя — «Старий порядок і революція», перша частина якої побачила світ 1856 р. На жаль, ця праця залишилась незавершеною. Помер Алексіс де Токвіль 16 квітня 1859 р. у м. Канні на 54 році життя.

Основна тема роздумів і досліджень. Головною темою роздумів і досліджень французького мислителя є історичний злам в усіх сферах тогочасної людської спільноти. Головні праці вченого присвячені саме осмисленню народження нового суспільства, яке він називає демократичним на відміну від старого, аристократичного (феодального). Своєрідна розробка — досить актуальних нині — проблем демократизації суспільного життя, забезпечення громадських прав і свобод, соціальної рівності, справедливості тощо висунула Токвіля до найоригінальніших соціологів. Він загалом запропонував

оригінальну концепцію переходу від старого суспільного ладу до нового, яка підкреслює історичну спадкоємність між ними і об'єднує у політичному плані ліберальні та консервативні елементи.

Об'єкт та метод досліджень. Із головних праць Токвіля можна зробити однозначний висновок, що об'єктом досліджень для нього є суспільство в цілому. Щоправда, він майже не висловлюється, що таке суспільство і як потрібно його вивчати. Проте погляди вченого на цю тему завуальовано присутні в аналізі конкретних суспільств. Загалом його філософсько-соціологічні й політичні погляди близькі до поглядів французького філософа-просвітника Ш. Л. Монтеск'є (1689 — 1755 рр.). Тому не випадково, що за наших часів книгу Токвіля «Демократія в Америці» часто-густо порівнюють з одним із основних творів Монтеск'є «Про дух законів», який пройнятий пафосом заперечення феодальних відносин та ідеєю нового (демократичного) ладу суспільства.

Токвіль продовжує лінію Монтеск'є, але щодо конкретних суспільств XVIII — XIX ст.: французького та американського. Насамперед він осмислює демократичний досвід США, систематизуючи величезну кількість фактів політичного, соціального і культурного життя американського суспільства. Укорінення там демократії вчений пояснює ієрархією трьох причин: історичними умовами, юридичними законами і духовністю населення. На його думку, історичні та географічні умови менш значущі для розвитку демократії, ніж юридичні закони. У свою чергу, останні менш важливі, ніж звичаї, мораль і релігія людей. За однакових умов, але за інших звичаїв і законів, зауважує французький мислитель, виникло б інше суспільство.

У своїх аналізах Токвіль вміло поєднує індуктивний та дедуктивний методи. Він уважно придивляється до конкретного суспільства, розкриває його родові риси, загальні тенденції, характер цілісних перетворень. Проте оцінює суспільну конкретику з позиції певних критеріїв, серед яких пріоритетне місце посідають свобода, демократія, рівність, добробут, розвиток культури.

Французьке суспільство, його кризу, революцію Токвіль розглядає крізь призму американської демократії. Він вважає, що основною причиною зруйнування минулого (феодального) ладу стала наявність у французькому суспільстві соціокультурно розмежованих класів і угруповань, які за відсутністю свободи не спроможні були віднайти почуття солідарності, так необхідне для єднання політичного організму.

Демократія, свобода й рівність. Феномен демократії — лейтмотив роздумів та досліджень Токвіля. На його думку, демократія зрівнює умови соціального існування. Демократичне суспільство — це егалітарне суспільство, в якому повалено старий неегалітарний лад, скасовано феодальні привілеї, панує рівноправність. Тут існують лише індивідуальні відмінності поміж людьми, зумовлені

їхніми неоднаковими здібностями, освітою, достатком. В історичному розвиткові, гадає Токвіль, реалізовуються два основні закони. По-перше, всі конкретні суспільства, незалежно від історичних особливостей і етапів розвитку, рухаються до демократії. Цей процес зачіпає усі прошарки суспільства. По-друге, демократичний лад суспільства щільно пов'язується з розвитком звичаїв, культури, науки, цивілізації загалом. Новий час, за Токвілем, несе демократію, свободу, рівність, процвітання в усі суспільні сфери.

У демократичному суспільстві, зауважує французький мислитель, свобода не може грунтуватись на нерівності, вона передбачає рівність умов існування й охороняється різноманітними політичними та соціальними інститутами, в тому числі демократичним законодавством, свободою громадян створювати політичні об'єднання й організації, свободою преси, волелюбними звичаями і віруваннями людей. У свободі й рівності Токвіль вбачає потужні фактори руйнування старого, аристократичного суспільства. При цьому свободу він витлумачує як відсутність сваволі у суспільстві і супутних їй аристократичних привілеїв, обмежень і перепон.

Однак, на думку Токвіля, любов людей до свободи і прихильність до рівності у реальному житті — зовсім різні речі. Вони перетинаються і збігаються лише у крайньому, ідеальному випадкові. Насправді свобода й рівність часто-густо суперечать одна одній. Так, наростання політичних і економічних свобод може супроводжуватись активним соціальним розшаруванням, тобто зростанням нерівності у суспільстві. І навпаки, досягнення рівності може бути пов'язане з усуненням певних політичних і економічних свобод. Відтак гармонізація зв'язків між свободою і рівністю є вельми актуальною. Принципове вирішення цієї проблеми вчений вбачає у широкому розгортанні у суспільстві індивідуальних свобод та укоріненні стабільної політичної демократії. На його думку, тільки демократична держава спроможна організувати суспільство так, що воно зберігатиме свободу й рівність як основні принципи розвитку.

Індивідуалізм у демократичному суспільстві. Індивідуалізм Токвіль вважав рисою демократичного етосу. У трактуванні вченого цій рисі притаманні дві тенденції. З одного боку, індивідуалізм означає уособлення людей, про що засвідчує їхня схильність замикатися у вузькому родинному і дружньому колі. Ця тенденція має власне демократичне походження і з вирівнюванням умов існування людей буде посилюватися. Проте, з іншого боку, індивідуалізм означає зближення людей, чому сприяє те, що вони рівні між собою. За умов демократії зникає слухняність і довіра до зовнішніх авторитетів, люди схильні апелювати лиш до власного розуму. І хоча зв'язки між ними послаблюються, вони, проте, поважають права один одного, поціновують взаємодопомогу й співробітництво.

Небезпека нового деспотизму. Перехід до демократичного суспільства супроводжується, вважає Токвіль, руйнуванням попереднього політичного режиму, але аж ніяк не централізованої державної влади. Остання в цьому сенсі ще більше посилюється, що загрожує встановленням нового, так би мовити, демократичного деспотизму. Відособлені індивіди, залишившись один на один з державою, легко потрапляють до неї у гноблення. Проголошення рівності ще не дає жодних гарантій свободі. Щоб користуватися плодами демократії, людям, на думку Токвіля, варто навчитися нею керувати. Небезпека нового деспотизму, надмірної централізації державної влади убезпечується розвитком самоуправління, зміцненням громад, створенням великої кількості добровільних асоціацій. Необхідним гарантом свободи є поширення у суспільстві релігійних вірувань та звичаїв.

Алексіс де Токвіль — теоретик демократичного ладу суспільства, один із родоначальників політичного лібералізму. Індивід є для нього абсолютною цінністю, він заперечує диктат одного індивіда над іншим, як і держави над індивідом. Індивід розглядається як носій невіддільних прав захисту політичних і громадських свобод від сваволі державної влади. Виникнувши у боротьбі з феодальним абсолютизмом, політичний лібералізм проголошує право свободи вибору, висловлення думок, свободи дії. Він передбачає широку участь громадян у політичному житті, політичну відповідальність, політичний плюралізм, що розуміється як залежність політичного центру від багатоманітного суспільства. У контексті історії соціологічної думки значення праць Токвіля полягає насамперед у розробці конкретно-історичного аналізу проблем демократії.

Застосування соціологічних понять і методу дало змогу французькому мислителеві розглянути дану проблему у щільному зв'язку з соціографією конкретно-історичного суспільства. Його праці наскрізь проймає думка про те, що суспільство і держава — це два різні поняття, генезис і функціонування першого не ідентичні генезисові і функціюванню другого. Ця думка особливо актуальна за наших часів, коли постала вочевидь автономія громадянського суспільства від політичної влади.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Токвиль Алексис де.* Демократия в Америке.— М. : Прогресс, 1992.— 554 с.
2. *Арон Р.* Этапы развития социологический мысли.— М. : Изд. группа «Прогресс-Политика», 1993. — 608 с.
3. *Ручка А. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. — Киев : Наук. думка, 1992. — 263 с.

МАТЕРІАЛІСТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ КАРЛА МАРКСА

К. Маркс (1818 — 1883 рр.) — один із видатних і впливових мислителів нашої епохи — є надто багатогранною і об'ємною постаттю для однієї дисципліни. Насамперед він асоціюється із марксистським вченням, революційним світоглядом та історико-матеріалістичним витлумаченням суспільного розвитку. Проте об'єктом пропонованого розгляду буде лише Марксова соціологічна теорія. Попри всю умовність виокремлення суто соціологічних поглядів це необхідно для конкретизації предмета аналізу.

Матеріалістична соціологічна теорія грунтується на економічному аналізі та розгляді дійсних соціальних відносин. У К. Маркса вона прив'язана до специфічної метафізичної соціальної філософії, яка містить квазі-релігійне сподівання на майбутнє царство гуманізму. Це надало марксизмові надзвичайної притягальності і водночас зумовило складнощі саме для утримання думки у площині реалістичного соціологічного підходу.

Серед соціологів-класиків К. Маркс вирізняється тим, що був водночас революційним вождем і проникливим вченим. Це визначило долю його ідей. Ідеологія і соціальна філософія у Марксовій творчості часом підпорядковували собі соціологічні положення, революційні завдання деформували соціологічний аналіз. Метафізичний месіанізм, революційний пафос, спрямованість на дію та інші риси цього вчення часто-густо не узгоджувалися з реалістичним соціологізмом і обгрунтованістю пророцтв, хоча відповідальність за це більше падає на послідовників Маркса в соціальних науках.

Так чи інакше К. Маркс започаткував оригінальну аналітичну теоретико-методологічну традицію або школу соціологічного мислення, стояв біля витоків матеріалістичного підходу до соціального життя, радикально-критичного переосмислення його підвалин, конфліктологічної парадигми, активно-діяльного розуміння завдань суспільствознавства, гуманістичного критицизму суспільної дійсності тощо. Після тривалого періоду упередженого ігнорування чи, навпаки, абсолютизації Марксової соціологічної теорії, після ренесансу справді наукового інтересу до неї у 60-і роки сьогодні серед переважної більшості соціологів утвердилося ставлення до неї як до теоретично обгрунтованого, глибокого і, навіть, вишуканого аналітичного підходу, придатного для аналізу будь-якого суспільства (не лише ранньо-буржуазного).

Ідейні джерела та середовище формування вченого і революціонера. Доля революціонера — це безупинна боротьба, переслідування, страждання за ідеали. Але до К. Маркса — справді великого революціонера — такі характеристики мало стосуються. Переважна частина його життя була буттям «кабінетного вченого»: пристойного, забезпеченого, спокійного. На відміну від багатьох

відомих соціологів він був щасливий в особистому житті, не міг скаржитися на несприйняття сучасниками та примхи долі.

Визнаний вождь і лідер Комуністичного інтернаціоналу — К. Маркс, попри все, був революціонером у науковому осягненні тогочасного суспільства й накресленні історичних перспектив розвитку людства.

Карл Маркс народився у містечку Трір, що у долині Рейну, у родині середнього буржуа, правника. Зростав духовно у середовищі, де панували ідеали Просвітництва та ліберальні ідеї гуманістичного прогресу. Одружившись із Женні фон Вестфален, він був вхожий до освіченої пруської аристократії, познайомився з провідними представниками німецької культури, захоплювався класичною літературою, поезією. Тобто перебував у інтелектуальному оточенні, сприймав передові ідеї й досягнення науки свого часу. Освіту К. Маркс здобув спочатку у Бонському, а згодом у Берлінському університетах, де ще витав дух Гегеля. Погляди цього великого філософа значною мірою позначились на світорозумінні майбутнього революційного мислителя.

Молодий К. Маркс був заповзятливим читачем. Окрім Гегеля, на формування його поглядів значний вплив справили Л. Фейербах і молодогегельянці, А. Сміт та інші дослідники політекономії капіталізму, А. Сен-Сімон і ідеї французьких соціалістів, співпраця з незмінним соратником і другом Ф. Енгельсом.

Г.-В.-Ф. Гегель був безперечно, осьовою фігурою у спрямуванні творчого розвитку Марксової думки, яка еволюціонізувала від абстракцій ідеалістичної філософії до реалій матеріалістичної соціології. Засади соціологічної теорії К. Маркса багато в чому спираються на праці Гегеля. Із гегелівської філософської доктрини було запозичено головне — діалектичну методологію. За цією методологією, ніщо не є остаточним або абсолютним, усе перебуває у процесі зміни через розгортання внутрішньої суперечливості. Боротьба протилежностей є джерелом розвитку. Марксова проекція цих положень на суспільство слугувала основою концепції класового конфлікту. Насамкінець, подолавши гегелівський ідеалізм, Маркс виробив власну концепцію історичного розвитку. Стрижень її полягає у тому, що кожне суспільство є лише етапом на шляху нескінченного гуманістичного прогресу, а розвиток генерується суперечливими людськими інтересами. Такий концептуальний підхід дав змогу відкритии нові виміри соціальної реальності, рушійні сили суспільних процесів.

Л. Фейєрбах та молодогегельянський критицизм, зі свого боку, надали Марксовій думці революційно-критичних рис, відправні точки матеріалістичного бачення світу. Критицизм молодогегельянців, завдяки якому вони на новому етапі розвитку знань полишали ідеалістичні, релігійні, консервативні погляди свого вчителя, постав певним щаблем формування Марксової думки. Наголос на творчій функції критичного аналізу культури, релігії, свідомості тощо, взагалі існуючого стану, інтерес до вдосконалення засобів суспільного прогресу, що було притаманно Д. Страусу, Б. Бауеру,

М. Штірнерові, допомогли майбутньому революційному вождеві розкрити матеріалістичні корені соціальних відносин, релігійних уявлень, значення активної людської діяльності в історичному процесі, підготували його перехід від критичного лібералізму до радикального соціалізму. Значний вплив на погляди К. Маркса справив також антропологізм Л. Фейєрбаха, принцип єдності чуттєвого сприйняття та мислення у процесі пізнання, розуміння досвіду як першооснови знань.

Молодогегельянці і, особливо, Л. Фейєрбах сприяли Марксовій спробі «поставити гегелівську теорію з голови на ноги», спрямували Марксів розгляд соціальної системи вглиб від світу ідей у світ реальних соціальних відносин.

Соціалістичні ідеї та французька історична школа були іншим джерелом радикалізації Марксових поглядів на суспільні процеси. Багато ідей почерпнуті з французької соціалістичної думки, насамперед у Сен-Сімона, а також у консервативних істориків — Гюзо, Тьєрі, Тюрго. Сен-Сімонівська теза про те, що людська історія є переважно історією боротьби класів, стала наріжною у соціологічній концепції К. Маркса.

До цього варто додати звернення до відносин власності (на противагу гегелівській увазі до форм правління), до особливостей індустріалізації західноєвропейських суспільств. Саме у Сен-Сімона відносини власності виступають основою соціального ладу. Наголошення на визначальності факторів індустріалізації, активної перетворюючої діяльності, продуктивної праці, на гуманістичних аспектах соціальних процесів, на яких зосереджувалися французькі прихильники соціалізму, синтезувалися Марксом та виливалися у його концепції «наукового» соціалізму, котру він відмежовував від «утопічного» варіанта своїх попередників, хоча таке відокремлення виглядає недостатньо переконливим, особливо з огляду на практичну реалізацію.

Політекономія капіталізму на основі праць А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса та інших британських економістів відіграла роль наступного щабля формування теоретичних поглядів К. Маркса. Просування К. Маркса від здобутків німецької класичної філософії, аналізу суперечностей та класового протистояння громадського суспільства, динаміки його соціальної структури закономірно привели мислителя до висновку, що «анатомію громадянського суспільства треба шукати у політичній економії». Такі теми британських політекономів, як джерела додаткової вартості, прибуток, зосередження капіталу, експлуатація, трудова теорія вартості, обмін тощо, стали основними в Марксовій теорії. Широко спираючись на використовувані економістами характеристики капіталізму, К. Маркс, проте, розглядав ці характеристики не як універсальні, «природні закони капіталізму», а як минучі, такі, що будуть замінені разом із буржуазним соціальним ладом. Засновник революційного вчення, відштовхуючись від положень класиків політекономії капіталізму та їхніх опонентів, виробив власну економічну доктрину, яка увібрала продуктивні ідеї дослідників становлення капіталізму.

Співпраця з Ф. Енгельсом відіграла важливу роль у формуванні Марксової соціологічної теорії. Дружба соратників, однодумців, яка нічим не затьмарювалася, попри важкий характер революційного вождя, була потужним генератором ідей, спільної творчості. Ф. Енгельс у цій співпраці залишався у затінку і погоджувався з незаперечністю лідерства старшого товариша. Справді, як революційний вождь, філософ К. Маркс був провідним, але щодо соціології, очевидно, можна стверджувати, що соціологічна теорія марксизму — це «енгельсізм». Саме знайомство з політекономічними і соціологічними концепціями Ф. Енгельса повело еволюцію Марксової думки до матеріалістичної соціології. Йдеться насамперед про соціологічні дослідження становища англійського робітничого класу, критику Ф. Енгельсом політекономії капіталізму. Йому також належить пріоритет в обгрунтуванні концепцій приватної власності, антигуманності капіталістичних відносин, протиприродності індивідуалізму й конкуренції людей за капіталістичних умов. Ф. Енгельс значною мірою відкрив своєму другові важливу роль політекономічної проблематики, основні положення якої були згодом розвинуті К. Марксом. Інакше кажучи, Ф. Енгельс був соціологічною предтечею Марксової думки, а його ідеї — невід'ємною складовою спільних робіт. Творчість обох видатних соціологів є прикладом плідного взаємовпливу. Кажучи про соціологічну теорію Маркса, ми повинні пам'ятати й про значний внесок Ф. Енгельса.

Отже, можна узагальнити, що соціологічна теорія Маркса будувалась на грунті провідних течій європейської соціальної думки, кращих здобутків Просвітництва: німецької класичної філософії, матеріалістичного критицизму молодогегельянців і антропології Л. Фейєрбаха, французьких соціалістичних ідей, британської політичної економії, початків соціології, насамперед її революційно-матеріалістичних зразків, вироблених Ф. Енгельсом.

Водночас К. Маркс був уособленням нового покоління соціальних мислителів. Значна частина його праць спрямована на відмежування від минулих вчень, на обгрунтування «справжньої науки» про суспільство. Він започаткував свій шлях створення соціології, яка раніше не існувала. Залишаючись одним із найвідоміших представників філософської культури XIX ст., К. Маркс та його революційні соціальні ідеї справили неперевершений вплив на соціологічні концепції XX ст.

Діалектико-матеріалістичний підхід до соціальних явищ. З початку своєї наукової діяльності К. Маркс наполегливо виборював думку про розгляд реального соціального життя як відправну точку

пояснення суспільних процесів. Подолавши гегелівський ідеалізм, критикуючи молодогегельянців за те, що соціальні суперечності, змагання та революційні зрушення вони вбачали і віднаходили в умах людей, він закликав спрямувати аналітичний погляд у світ матеріальних стосунків, сферу справжніх людських відносин, а отже, доводив нагальність емпіричного грунту для теоретичного аналізу.

Як матеріалістично мислячий дослідник, К. Маркс не міг не бути соціологом. Соціальна теорія, на його переконання, мала будуватися на «життєвій реальності людських індивідів», які борються за своє існування. Для того, щоб вижити, останні мусять виробляти засоби існування, взаємодіяти у цьому виробництві. Це первинно. Свідомість же постає із досвіду соціальної співпраці. Тобто, гадав Маркс, мораль, релігія, політичні погляди тощо є вторинними, вони мають свої корені у соціальному бутті. Індивіди виробляють ідеї та погляди, спираючись на ту соціальну структуру, де вони народилися і живуть. Зі зміною конкретних обставин і середовища змінюється й свідомість людей.

Водночас людський розум не є пасивним продуктом, він активний у відображенні та зміні матеріального світу. Звідси для соціального дослідника випливає завдання пояснити, як на людей впливають і як люди впливають на матеріальні передумови. Саме в цьому полягає докорінна відмінність Марксового підходу від соціальних філософів попередників: абстрактно-ідеалістичні філософські конструкції переробляються на емпірично обгрунтовану соціальну науку, яка сама постає засобом вдосконалення суспільної реальності. Тому, й цілком правомірно, К. Маркс вважається фундатором матеріалістичної традиції у соціології.

Заслуга його полягає не лише у тому, що він з найбільшою повнотою і послідовністю втілював матеріалістичні принципи у соціальне пізнання — вершину розвитку наукового знання, яка вінчала еру Просвітництва, — а й в органічному поєднанні цих принципів з діалектичним методом. Застосування на матеріалістичних засадах гегелівської діалектики привело до відмови від принципів простої казуальності, однолінійного причинно-наслідкового пояснення, у розгляді взаємовпливу суспільних факторів та всього соціального життя. Усе це особливо важливе для такого багатоскладового предмета аналізу, як суспільство, суспільні зв'язки людей.

Використання класичної гегелівської тріади: теза — антитеза — синтез — збагатилося розглядом соціальних явищ у їхній історичній глибині, часовому розгортанні, у розвитку, що включає минулий стан і майбутні перспективи; наголошенням на висновку, що матеріалістичний детермінізм не виключає активної людської діяльності, спрямованої на досягнення певних результатів.

У центрі Марксового розуміння діалектики — відносини людей, соціальних спільнот та загальної структури, соціального середовища, яке вони створюють. Ці великі структури є полем самореалізації особи, водночас значною мірою зумовлюють, визначають таку самореалізацію. Увага до обох аспектів — соціальної дії та структури — сильна сторона Марксової соціології, яка завдяки діалектичним принципам дала змогу уникнути слабкостей, однобічності, притаманних іншим напрямам. Цілісний підхід до соціальних феноменів, історизм, макрорівень аналізу у поєднанні з матеріалізмом вихідних положень визначили ті якості соціального теоретизування Маркса, що виділили його серед колег «по цеху».

Динаміка соціальних змін, теорія суспільно-історичної формації. Матеріалістичне розуміння історії, за яким головним її детермінантом є економічний розвиток, становить основу Марксового підходу до висвітлення суспільних процесів. Згідно з ним, рушійні сили історії не треба шукати поза людською діяльністю, десь у «провидінні» чи «об'єктивному духові». Люди самі роблять свою історію. У цьому процесі індивіди змінюють себе і своє середовище. На відміну від тварин вони активні у відносинах з природою, перетворюють, пристосовують її до своїх потреб. Трансформуючи природне довкілля, вони не можуть не змінювати й себе, не можуть не вступати у певну взаємодію один з одним. Тобто динаміку соціальних змін закладено у самій суті людської діяльності.

Соціальні зв'язки людей мають об'єктивний характер, незалежний від їхньої волі. Ці зв'язки визначаються структурою певного суспільства, характером його продуктивних сил та виробничих відносин. Отже, вони «даються» індивідам і не залежать від витлумачення цих зв'язків людьми. Натомість спосіб виробництва матеріального життя є певною єдністю продуктивних сил та виробничих відносин і, як наголошує К. Маркс, визначає характер суспільних відносин.

Відтворюючи власне життя у процесі виробництва, люди неминуче вступають у різноманітні зв'язки, набувають рис того, що засновник матеріалістичної соціології назвав «політичною істотою». У боротьбі за існування люди створюють специфічні форми соціальної організації відповідні способові виробництва, який складався в даному суспільстві. Для окреслення певного ступеня історичного розвитку, типу суспільства в його цілісності та специфічній конкретності, особливостей суспільної організації цього типу та притаманного йому способу виробництва К. Маркс застосовує поняття *«суспільно-історична формація»*. Визначальною основою кожного суспільства, або взагалі суспільно-історичної формації, яку утворюють продуктивні сили і виробничі відносини, вчений називає базисом. Тимчасом як усі суспільні інститути й способи мислення, ідеологія, релігійні уявлення тощо — похідні від базису і можуть бути названими надбудовою. Ці дві сфери, що частково накладаються одна на

одну, обіймають різні функції та можливості у суспільному розвиткові.

Рушієм історії, наголошує К. Маркс, є розвиток продуктивних сил, що на певних історичних відрізках вступають у суперечність із наявними виробничими відносинами. Тобто найбільш динамічним елементом виступають продуктивні сили, де найважливішою складовою є продуктивність праці, яка, у свою чергу, залежить від науково-технічного рівня, організації праці тощо. Виробничі відносини характеризуються передусім відносинами власності, а також розподілом національного доходу.

Поділ праці у процесі розвитку матеріального виробництва приводить до виникнення відмінних соціальних угруповань та класів, що мають різне відношення до засобів виробництва та структур влади. Перевагу мають ті, хто зосереджує в своїх руках ці засоби, національне багатство, важелі влади. Але панування якогось угруповання або класу ніколи не буває непорушним і незмінним. На зміну одній панівній верстві в антагоністичних суспільствах приходить інша. Експлуататори та експлуатовані неминуче стикаються у протиборстві. Проте таким антагонізмам притаманна своя специфіка за різних суспільно-історичних формацій: між вільними і рабами, патриціями і плебсом, феодалами та кріпаками, капіталістами і пролетарями. Динаміку соціального розвитку втілює клас, інтереси якого пов'язані з новими виробничими відносинами, тим способом виробництва, що народжується.

Наростаючі у революційні історичні періоди суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами загострюють, за Марксом, суперечності між існуючими соціальними класами. Тобто, між тими соціальними спільнотами, що прив'язані до певного типу виробничих відносин: або старими, відживаючими, які стають гальмом подальшого розвитку продуктивних сил, або новими, прогресивними, які втілюють передові виробничі відносини, що будуть сприяти продуктивності суспільного виробництва.

У матеріалістичному витлумаченні історичного розвитку К. Маркс не лише виділяє базис і надбудову, а й буття та свідомість. Остання визначається суспільним буттям, а отже, світогляд людей треба пояснювати характером суспільних відносин, котрі є складовою цього буття, а не навпаки, як це властиво ідеалістичному способові мислення.

Теоретичні положення К. Маркс виводив з аналізу капіталістичного суспільства свого часу, аргументуючи необхідність його зміни. З формули відповідності виробничих відносин рівневі продуктивних сил виводилась класова поляризація буржуазного суспільства, неминучість революції, концепція історичного поступу з виділенням чотирьох його етапів (або суспільно-історичних формацій) — азіатського, античного, феодального, буржуазного — залежно від економічного ладу.

Теорія класів. Марксова класова теорія є однією з опор його революційного вчення і водночас важливою соціологічною теоретичною моделлю, яка істотно збагатила розуміння соціальних відносин та соціальної структури розвиненого суспільства. Можна погодитися з поширеною думкою, що соціологія Маркса — це соціологія класової боротьби, бо положення останньої мають фундаментальний характер для його концепції, вони визначальні для його витлумачення соціальних процесів та історичного руху.

Класова теорія — наріжна у Марксовому розумінні історичного розвитку людства, оскільки історія, на його думку, є ні що інше, як історія класової боротьби. Як тільки примітивне суспільство починає диференціюватися, відбувається поділ його на класи, інтереси яких стають суперечливими і, зрештою, антагоністичними. Відтоді класова боротьба є головною детермінантою соціального й історичного процесів.

Ця Марксова думка мала наочне підтвердження у житті ранньобуржуазного суспільства. Подвійна суперечливість капіталістичного способу виробництва — між продуктивними силами і виробничими відносинами та між зростанням багатства і зубожінням більшості населення — свідчила на користь поляризації інтересів, наближення революційної кризи. Неминуче саморуйнування суспільства з антагоністичними класами визначило революційність висновків з теорії, що мало далекосяжні суспільно-політичні наслідки (програми насильних соціальних змін, «прискорення» історичного процесу, революційних перетворень тощо).

Отже, найменування марксизму як «наукової політичної доктрини» виводиться насамперед з теорії класів й класової боротьби, з допомогою якої обгрунтовувались крах капіталізму, неминучість переможної комуністичної революції, наперед визначений напрям історичного розвитку. І хоча мало що підтвердилося з Марксових пророцтв, його гіпотези й моделі, які будувалися на теорії класів, відіграли визначну роль у поясненні, прогнозуванні, а головне — в активному впливові на історичний перебіг подій на певному етапі суспільного розвитку. Як підкреслювалось, саме в органічному поєднанні політики й науки виявився унікальний творчий геній великого революціонера. Історико-матеріалістичні передбачення майбутнього не отримали незаперечних доказів, але соціально-політична практика його послідовників довела можливість (і позитивну, і негативну) активної участі людини у формуванні своєї історичної долі.

Найважливішою рисою теорії класів є не лише її роль у розкритті суперечливості буржуазного суспільства, а й те, що вона може слугувати соціологічному аналізові соціальних відносин і структур взагалі. Наголос на класових взаєминах був в історії соціологічної науки тим, що згодом дістало назву структурного підходу. Інакше кажучи, це фокусування уваги на тому, як поведінка людей зале-

жить від їхнього становища в суспільстві. Це становище, корені якого у розподілі праці, зумовлює різність інтересів класів і те, що єднає великі групи індивідів. Враховуючи ці загальні соціальні фактори, вдається краще пояснювати соціальну поведінку людей. Саме в царині макрорівневого підходу К. Маркс був піонером.

У фундатора теорії класів можна віднайти економічне і політико-соціологічне визначення поняття *«клас»*. Економічне — відображає певне місце людей в економічній структурі, джерела їх прибутку, точніше, належність до групи, що посідає певне місце у процесі суспільного виробництва. Політико-соціологічне — характеризує групи людей щодо місця в історичному процесі, спільної діяльності, способу мислення, психології, способу життя, світогляду, протистояння іншим, боротьби за свої інтереси. Таким чином, «клас» — різнобічне поняття, складові якого неодмінно треба враховувати. Через ставлення до певної форми власності, специфічної для кожного історичного типу суспільства, класи конституються певними соціальними взаєминами, де пов'язані матеріальні, ідеологічні та політичні чинники суспільного ладу. Тобто, кожна форма способу виробництва має свою головну форму власності і, отже, свої основні соціальні класи.

Революційний теоретик настійно повторював, що пролетаріат перетворюється з «класу в собі» на «клас для себе» лише після усвідомлення специфіки своїх інтересів під час класової боротьби. Особливу роль у цьому процесі відіграє ідеологічний, єднальний фактор. У кінцевому рахунку пролетаріат здійснює революцію в інтересах більшості і кладе край класовим антагонізмам, виконавши відтак, пророкував Маркс, історичну місію ліквідації класового суспільства.

Формування класової свідомості вимагає, отже, низки умов: не тільки спільного способу життя, а й розвинутої мережі зв'язків, певної концентрації сил, визначеного спільного ворога, необхідного ступеня організації. Іншими словами, потребує сплаву ідеальних та матеріальних інтересів, поєднання економічних і політичних цілей, ідеологічного обгрунтування. Причому, гадав Маркс, якщо пролетаріат приречений на вироблення такої свідомості індустріальним виробництвом, то буржуазія, навпаки, через конкуренцію виробників нездатна на вироблення спільної класової свідомості. Капіталістичний індивідуалізм, ринкові механізми загалом породжують деструктивні інтереси і, врешті-решт, призводять до деструкції самого капіталістичного ладу. Ні буржуазна держава як головний інструмент класового володарювання, ні буржуазна ідеологія як «фальшива свідомість» не можуть слугувати інтересам усього суспільства. Тільки у робітничого класу інтереси збігаються з цілями суспільного прогресу.

Як вважав Маркс, можуть бути тільки два класи, які позначають суспільство своєю печаткою, створюють антагоністичну пару

історичних суб'єктів. Водночас може бути більша кількість класів або проміжних груп, але так чи інакше вони тяжітимуть до головних у кожній історичній формації. Пролетаріат — це останній клас, який, реалізуючи історичне завдання подолання класових антагонізмів, має привести людство до комунізму, асоціації індивідів, де, за Марксом, вільний розвиток кожного буде передумовою вільного розвитку всіх. Проте ця чудова гуманістична ідея виходить за межі реального соціологічного бачення, полишаючи грунт матеріалістичного розгляду.

Марксова теорія класів народжувалась на основі аналізу капіталістичної дійсності середини минулого сторіччя, систематизації спостережень та статистичних даних. Аналітичний потенціал її був широко використаний під час розгляду соціальних процесів часів індустріалізації, демократизації, формування громадянського суспільства. Теоретичні положення стали фундаментом конфліктологічної парадигми в соціології. І те, що ідеологічні цілі та утопічні сподівання надали Марксовій теорії класів політичного звучання й надмірного історичного значення, не перекреслює її помітного місця у соціологічній науці.

Модель класового конфлікту. Маркс залишився в історії соціологічної думки родоначальником конфліктологічної традиції. Незалежно від історичної долі теоретичних передбачень, практичної реалізації ідей його вчення, основні Марксові наукові гіпотези, дослідницькі моделі, соціологічні узагальнення мають аналітичну продуктивність. Найбільш вживані з них у царині соціології моделі класового конфлікту. Хоча кожна з численних конфліктологічних концепцій пропонує свою версію чи модифікацію класового (або соціального взагалі) конфлікту, наріжними залишаються положення, висунуті у «Комуністичному маніфесті» і «Капіталі», що спрямували сучасні дослідження соціальних конфліктів.

Ці положення можуть бути зведені до наступних тез (за схемою Дж. Тьорнера):

1) із збільшенням рівня продуктивності суспільного виробництва збільшується розподіл праці і навпаки;

2) зростаючий розподіл праці у суспільстві призводить до посилення нерівності;

3) відповідно до збільшення продуктивності виробництва зростає згуртованість і солідарність пригноблених;

4) чим більша класова солідарність пригноблених, тим ймовірніше загострення конфлікту між тими, хто панує, і тими, хто пригнічений і експлуатований.

Посилення класової солідарності залежить, у свою чергу, від рівня зв'язків, спілкування між пригнобленими, які зростатимуть із збільшенням освіти останніх, рівня урбанізації суспільства, поширення спільного досвіду громадського життя. Збільшення кількості пригноблених, які усвідомили спільність своїх інтересів, також по-

силює класову солідарність. Це усвідомлення спільності залежить від поширення почуттів відчуження серед гноблених, від дистанції у нерівності, від активності панівного класу, спрямованої на розкол пригноблених, утримання їх у темряві, від ступеня заниження поцінування праці, від рівня деградаційної мобільності у суспільстві. Розвиток єднаючої ідеології також приводить до збільшення класової солідарності. Вона залежатиме від здатності пригноблених рекрутувати ідеологічних лідерів, від можливостей панівних класів керувати соціалізацією підпорядкованих їм класів, від здатності владарюючої верхівки спрямовувати засоби масової комунікації на протидію ідеологічному згуртуванню пригноблених;

5) рівень конфліктності між гнобителями і пригнобленими, можливість насильства залежатиме від ступеня поляризації відносин між ними, оскільки чим більша класова солідарність поміж пригнобленими, тим глибша поляризація між ними і пригноблюючими, що справедливо і в разі збільшення солідарності поміж останніми.

Відчуження. Концепція відчуження, викладена Марксом головним чином у ранніх працях, надто важлива для його соціологічного аналізу, надає останньому виразного філософського звучання. На думку вченого, відчуження — це руйнування людської природи, яке зумовлюється капіталістичним ладом, структурою буржуазного суспільства. Свідомість індивіда відображує становище, у якому він знаходить себе, своє місце в процесі виробництва. Поряд із зростаючою владою людини над природою водночас зростає її відчуження. Сили, витворені самою людиною, обертаються проти неї, — зробив висновок мислитель.

К. Маркс описав і запропонував пояснення феномена ворожості рукотворного світу, втрати людьми контролю над продуктами своєї діяльності. Він показав, що буржуазна людина відчужена від плодів своєї праці, від процесу виробництва, від себе і своєї спільноти. К. Маркс вважав, що предмет, створений працею, обертається проти людини як ворожа сутність, як сила, незалежна від виробника. Чим більше робітник вкладає сил у працю, тим більше він залежить від предметів, які створює, тим біднішим він є внутрішньо, тим менше належить собі.

Концепція відчуження стала одним із найсуворіших звинувачень капіталізму і привернула до марксизму багатьох інтелектуалів кінця XIX-початку XX ст. У соціологічному плані вона була моральною та філософською критикою вад існуючого суспільного ладу: особа втрачала саму себе у створюваних нею самою спільнотах, насамперед виробничих колективах, найбільшим джерелом відчуження поставало економічне відчуження, що виростало з приватної власності на засоби виробництва та ринкової стихії. Тобто відчуження виявлялось результатом певного способу виробництва — капіталістичного, наслідком відсторонення особи від людської спільноти в атмосфері позірних свобод індивідуалізму.

Отже, Марксове обгрунтування відчуження слугувало опорою для гуманістичної критики капіталізму, а також захистові особистості від згубного впливу на неї нелюдського суспільного середовища. При цьому К. Маркс підкреслював першозначущість соціально-економічних, а не соціопсихологічних аспектів проблеми. Феномен відчуження висвітлювався головним чином у таких аспектах.

По-перше, робітники за капіталізму відчужуються від своєї виробничої діяльності, бо вони працюють не на себе, а на свого хазяїна, котрий вирішує, як розпорядитися їхньою працею.

По-друге, робітники відчужуються від результатів своєї діяльності — продуктів праці, оскільки останні не належать їм. Вони — власність капіталіста, який використовує продукти для власної вигоди. Робітники, як правило, не мають уяви, що саме вони виробляють, тому що пов'язані лише із якимось проміжним виробом, відіграють роль придатку до конвеєра.

По-третє, робітники за капіталізму відчужуються один від одного, від своїх товаришів по праці, бо капіталізм не тільки руйнує природну співпрацю людей у боротьбі за існування, а й протиставляє їх у конкуренції. Соціальні обставини не лише ізольовують робітників один від одного, а й змушують їх вступати у боротьбу, змагатися задля чужих інтересів.

Врешті-решт, робітники за капіталізму відчужуються від власної людської природи, бо функціонують як робочі одиниці, живі механізми. У них пригнічуються суто людські якості, відчуття, зв'язки.

Відчуження, на переконання К. Маркса, нав'язане людині, руйнівне для неї. Воно розриває природні взаємини, унеможливлює творчу діяльність індивідів. Саме творчість вбивається конвеєризованою працею, зводить її до механічної роботи, де особа не може самоствердитися, виявити свої кращі якості, не розвиває свій розум і силу, а навпаки, умертвляє їх.

Одним з найбільш сильних засобів відчуження, інструментом дегуманізації особи виступають гроші. Вони стають замінником власних якостей особистості, спотворюють її справжні риси і можливості: потворний, але багатий перетворюється у красеня, дурень — у мудрого, малоздатний — у всесильного. Чужа праця закумульована у грошах, надає їхньому власникові доброчинностей, якими він ніколи не володів, владу, якою він користується для використання інших у своїх інтересах. Але хоча за гроші в буржуазному суспільстві можна придбати майже все, вони не замінюють справжніх людських відносин і почуттів, того світу, де, за словами К. Маркса, любов вимінюють тільки на любов.

Відчуження за капіталізму має різноманітне виявлення. Воно спостерігається у функціюванні суспільних інститутів, ролі релігії, держави, економіки, явищах масової свідомості, морально-психологічній атмосфері громадського життя тощо.

І врешті-решт К. Маркс доходить висновку, що людство мусить раціонально конструювати майбутнє, в якому має бути подоланим відчуження, де все те, що було розірване, має бути возз'єднаним, а індивіди знову можуть стати цілісними і віднайти своє місце у гармонійно організованому суспільстві. Тобто Марксова спрямованість на критичне розвінчання капіталістичного ладу, дегуманізуючого тиску на людину невіддільна від політичної програми, що має на меті переробити соціальну систему задля визволення людини.

Ідеологія, класова свідомість. Маркс, наголошуючи на визначальності матеріальних підвалин, економічної структури суспільства, не залишив без уваги й духовні та культурні сторони суспільного життя. Вчений і тут виступає послідовним провідником матеріалістичного погляду: соціальне буття визначає суспільну свідомість. Свідомість має пояснюватися умовами матеріального життя, а не навпаки. Не можна судити про соціальні процеси, виходячи із форм свідомості, які її відображають, як не можна оцінювати людину, виходячи з того, що вона сама про себе думає. Крім того, суспільна свідомість не складається з суми індивідуальних свідомостей: це свідомість людської спільноти на певному етапі суспільного розвитку. Тобто певна цілісність, що формується конкретно-історичними обставинами.

Отже, фундаментальний принцип матеріалістичної соціології полягає в тому, що людська свідомість, ідеологічні побудови виростають на грунті певних матеріальних умов, поза якими їх не можна правильно зрозуміти. І друге принципове положення — домінуючими ідеями часу завжди є ідеї панівного класу, оскільки саме вони контролюють засоби духовного виробництва. Звідси виводяться два важливих висновки. Перший: соціальні класи неодмінно дивляться на навколишній світ насамперед крізь свої економічні інтереси, а також через площину тих соціальних умов, за яких виявляються ці інтереси. Другий: ідеологія відіграє двояку роль. Вона, з одного боку, відображає інтереси певного класу, а з другого — є дійовим інструментом проведення і захисту цих інтересів, причому найчастіше виставляє їх в ідеальній формі.

У політичних протистояннях системи ідеалів стають грунтом для згуртування соціальних спільностей, класів, інтереси яких є суперечливими. На прикладах французької історії К. Маркс демонструє, як такі класи, піднімаючи гасла боротьби за «легітимність» або «прогрес», піклувалися насамперед за свої економічні інтереси. Панівний клас завжди виставляє ці інтереси як загальні і має над іншими перевагу, бо контролює засоби духовного виробництва (друковану продукцію, пресу, заклади освіти, церкву). Інтелектуали, творці ідейного змісту, врешті-решт, залежать від «грошового мішка», який перебуває у руках володарюючих. Незважаючи на збільшення незалежності й автономності інтелектуальних сил, ідейне виробництво, підкреслював основоположник матеріалістичної

соціології, так чи інакше відображатиме соціальні та матеріальні умови існування. Звідси випливає твердження, що виникнення революційних ідей зумовлене процесами у матеріальному базисі суспільства.

Марксове положення про матеріальну і соціальну зумовленість духовного виробництва одержало подальший розвиток у багатьох соціологічних концепціях ідеології, соціології науки та мистецтва, «класової культури» тощо.

На думку К. Маркса, домінуюча ідеологія як інтегрована система ідей, що зумовлені матеріальними суспільними обставинами їх виникнення, має такі характеристики. Вона:

— втілює матеріальні інтереси панівного класу та водночас впливає на формування цих інтересів;

— містить цілком певне світосприйняття, інтерпретацію реальності, перекручене або урізане в ракурсі згаданих інтересів відображення цієї реальності;

— може набувати містифікуючого, самостійного функціювання, руйнівного для соціальних груп, що її сповідують, насамперед пригноблених класів.

Ідеологічне витлумачення соціальної реальності — це неодмінне сприйняття її крізь окуляри матеріальних інтересів певної соціальної спільноти. У цьому сенсі класова свідомість є фальшивою свідомістю. Лише у своєму революційному русі до комунізму, стверджував К. Маркс, пролетаріат може виробити правильне розуміння історичного розвитку і своєї ролі у ньому, а отже, сформувати справжню, наукову свідомість. Доти усі різновиди класової свідомості залишаються фальшивими. Буржуазія як останній панівний клас неспроможна осягнути хід історії, своє місце, суперечності капіталістичної системи. Народжені нею ідеї та переконання є здебільшого ілюзорними, а дії призводять до саморуйнування. Пролетаріат же, доки засоби духовного виробництва залишаються у буржуазії, також пройнятий фальшивою свідомістю. Але, на відміну від буржуазії, він не обтяжений приватною власністю і є носієм майбутнього поступу всього суспільства. Для цього, як зазначалося, він мусить перетворитися з «класу в собі» на «клас для себе», піднятися з рівня економічних інтересів до рівня свідомої діяльності, спрямованої на побудову комуністичного ладу. Таким чином, фальшива свідомість, яка тяжіє над усіма антагоністичними формаціями, долається, за К. Марксом, із подоланням капіталістичного способу виробництва, буржуазного соціального ладу.

Історична доля соціологічних ідей К. Маркса. Залишаючи осторонь історичні наслідки спроб втілити в життя соціальні програми, які виводилися з Марксового вчення, не можна обійти суто внутнішні суперечності та неузгодженості його соціологічної конструкції. Величезний вплив її на соціальні науки XX ст. робить це необхідним.

Усі непересічні прибічники марксистської парадигми в соціології пропонували свої версії, відстоювали свій напрям розвитку марксистської думки, відштовхуючись від різних положень або ідей основоположника. Звідси стільки інтерпретацій Марксової теорії, часом несумісних одна з однією. Очевидно, що погляди фундатора матеріалістичної соціології містили чимало дилем, а це стало приводом для критики. Можна говорити й про методологічні межі використання основних соціологічних категорій даного підходу: де вони «працюють» добре, а де часто-густо вводять в оману, слугують міфологізації суспільного життя.

Новітня історія не лише поставила під сумнів багато Марксових соціальних передбачень та висновків (зростання злиденності робітничого класу, неминучість загострення класової боротьби та пролетарської революції, негативної ролі приватної власності в економічному розвиткові, незворотність історичного прогресу тощо), а й позбавила грунту чи видозмінила роль, обмежила сфери використання понять Марксової соціологічної теорії.

В ході історичного розвитку була змінена дія багатьох факторів, які зумовили суспільну цілісність капіталістичного ладу середини XIX ст. (характер виробничих відносин, форми власності, рівень продуктивних сил, головні класи та соціальні групи тощо). Змінилися соціальні реалії, на яких будувалася Марксова схема історичного розвитку; наукова обгрунтованість й діалектичний дух Марксового підходу дедалі більше видалялися догматичним витлумаченням його ідей. Але це вже не стосується власне соціологічної теорії К. Маркса.

Марксова соціологічна теорія протягом століття була джерелом, вихідною точкою низки концептуальних підходів у поясненні суспільних процесів. Її багатогранність зумовила широке розмаїття різних концепцій, що спиралися на ту чи ту частину теоретичної спадщини видатного вченого. Важко говорити про неомарксизм у соціології як про щось однакове, навіть близьке. Проте незаперечною є визначальний вплив ідей К. Маркса на розвиток соціологічного аналізу у площині цієї традиції.

Найвпливовішою у сучасній соціології залишається конфліктологічна парадигма, що найбільш виразно втілює принципи матеріалістичної соціології, про яку будемо говорити окремо. Споріднений з теорією конфлікту і напрям соціальної критики в гуманітарному знанні, який представляли в соціологічному теоретизуванні прибічники Франкфуртської школи та американської ліворадикальної соціології.

Соціологи *Франкфуртської школи* (за місцем заснування Інституту соціальних досліджень у 1920 — 1934 р.р.): М. Хоркхаймер, Т. Адорно, згодом Г. Маркузе, Е. Фром, а у наші дні, певною мірою, Ю. Хабермас — зосереджувались на розвиткові «критичної теорії», тобто критиці різних сторін соціального життя і науки про

суспільство, відштовхуючись від Марксових положень розвінчання капіталістичного ладу, насамперед таких рис сучасного суспільства та культури, як технократизм, раціоналізм, духовна маніпуляція людиною, дегуманізація суспільного життя тощо. А також гостро атакували принципи позитивізму у соціальному пізнанні, нехтування можливостей активної, перетворюючої діяльності людини, обмеження її творчої самореалізації. Ідеї соціального критицизму взагалі залишаються в площині гегельянського марксизму (Г. Лукач, А. Грамші, К. Корш) і спираються на гуманістичний потенціал його критики.

Радикальна соціологія в США, що спиралась на неомарксистські інтерпретації франкфуртців, в особі таких яскравих фігур, як Ч. Р. Мілз, а пізніше провідників так званої «соціології соціології» — А. Гоулднера, Н. Бірнбаума, Р. Фрідріхса, Д. Ронга — здобула, в свою чергу, популярність у соціологічних колах завдяки критиці академічної науки за апологетизм існуючої системи, консерватизм, надмірний сцієнтизм, антидемократизм. Цей соціальний критицизм, поширений особливо в 60 — 70-ті роки, багато в чому, безсумнівно, живився неомарксистськими поглядами (переважно з творів «раннього» Маркса).

У Європі натомість розвивалась зовсім інша гілка Марксового теоретичного підходу — *структуралізм.* Його теоретики — Л. Альт'юсер, Н. Поуланзас, М. Годельє та ін. — акцентували увагу на об'єктивній — прихованій, але всевизначальній — структурі суспільства, точніше, на взаємозв'язку трьох структур: економічної, політичної та ідеологічної, на складній «тотальності» конкретної соціальної формації, якою є сучасне капіталістичне суспільство. Критично ставлячись як до економічного детермінізму послідовників К. Маркса часів II Комуністичного Інтернаціоналу (К. Каутський, Е. Бернштейн...) та продовжувачів цієї лінії у США (П. Баран, П. Свізі), так і до суб'єктивізму франкфуртців, ліворадикалістських соціологів, емпіризму та історицизму, вони претендували на «дійсно правдиве» прочитання Марксових праць (переважно творів «зрілого» Маркса). Їхній вплив на розвиток сучасної соціологічної теорії позначився на працях постструктуралістів та постмодерністів, які теж заслуговують на увагу.

Ще один напрям у площині марксистської традиції в соціології — праці історично-орієнтованих досліджень або макроісторичної соціології, зокрема, *теорії світових систем* І. Уоллерстейна та *соціології революцій* Т. Скокпол. Перший віддав перевагу розглядові найбільшої економічної одиниці — світовій системі (у порівнянні з класом чи державою), що характеризується особливим балансом стосунків та внутрішніх суперечностей, має «провідні держави», що визначають її розвиток, центр та периферію, які визначають міжнародний поділ праці. У «світовій системі» інтереси економічного розвитку домінують над політичними. Тобто для їх ро-

зуміння важливою є Марксова ідея про місце економічного фактора у світовій історії, його детермінуючу роль у розвитку інших сфер. Інший приклад історико-соціологічних розробок у марксистських традиціях — аналіз влади, держави та соціальних змін Т. Скокпол, де робиться наголос, навпаки, на політичних факторах. Революційні зміни зображуються не як волюнтаристські наслідки (розвитку класової свідомості або партійної організації), а як об'єктивні прояви структурних факторів (внутрішньодержавних та міжнародних).

Завдяки багатству вихідних концепцій, різноспрямованості теоретичних пошуків у руслі марксистської традиції в соціології, неомарксизм зберігає свій творчий потенціал, життєздатність. Марксові ідеї живлять новітні соціологічні побудови в теоріях конфлікту, постструктуралізму, постмодернізму тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Маркс К.* и *Энгельс Ф.* Избранные произведения. В 3 т. — М.: Политиздат, 1983. — Т. 1. — 635 с.; Т. 2. — 543 с.; Т. 3. — 639 с.
2. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М.: Изд. группа «Прогресс — Политика», 1993. — 608 с.
3. *Марксизм*: pro u contra. — М.: Республика, 1992. — 334 с.
4. *Корню О.* К. Маркс и Ф. Энгельс. Жизнь и деятельность. — М.: Прогресс, 1976. — 589 с.
5. *Appelbaum R.* Karl Marx. — Beverly Hills: Sage, 1988. — 160 p.
6. *Coser L.* Masters of Sociological Thought — New York: Harcourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
7. *Ritzer G.* Classical Sociological Theory — New York: McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
8. *Turner I., Beeghley L., Powers Ch.* The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1981. — 481 p.

Розділ другий

СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА НА ЗЛАМІ XIX — XX ст.

СОЦІОЛОГІЯ ЕМІЛЯ ДЮРКГЕЙМА

Життя і творчість Е. Дюркгейма. Видатний французький соціолог і філософ кінця XIX — XX ст. Еміль Дюркгейм народився 15 квітня 1858 р. у містечку Епіналь у родині рабина. Після блискучого закінчення місцевого ліцею він їде до Парижа для підготовки до конкурсного екзамену до Вищої Нормальної школи. У 1879 р. Дюркгейм був прийнятий до цього престижного учбового закладу, де традиційно навчалась і виховувалась інтелектуальна еліта Франції.

Навчання у Вищій Нормальній школі справило великий вплив на погляди французького вченого. Серед професури йому особливо подобалися історик Ф. де Куланж та філософ Е. де Бутру. Першому Дюркгейм симпатизував за його захопленість наукою, прагнення ввести в історію строгі наукові методи. Другому — за ідеї про творчий синтез явищ та про особливу природу кожного з рівнів реальності. Поза увагою молодого Дюркгейма не залишилась також критика Бутру спрощеного редукціонізму, вимога пояснювати феномени, що вивчаються окремими науками, на основі їхніх власних специфічних принципів. Схвально сприйняв майбутній соціолог і установку *«спіритуалістичного позитивізму»*, *в межах якого Бутру відстоював* рівність науки та релігії, стверджував, що досвід повинен однаково спиратись як на наукові, так і на релігійні джерела.

У студентські роки Дюркгейма приваблюють також ідеї Ш. Ренувьє та І. Канта. Під впливом першого у нього складаються переконання, що мораль посідає центральне місце в філософському мисленні, що існує потреба в науці про мораль і що філософія повинна слугувати керівництвом до соціальної дії й може допомогти моральній єдності. Кант привертав увагу Дюркгейма передовсім своєю теорією морального обов'язку. Одначе апріоризм, ігнорування соціального аспекта моралі, формальний характер кантівського категоричного імперативу спонукали вченого звернутися до соціологічного обгрунтування моралі.

Підтримку такому обгрунтуванню моральних правил він знаходить в соціології О. Конта. На той час, отримавши філософську освіту у Вищій Нормальній школі, Дюркгейм викладає в деяких провінційних ліцеях (1882 — 1887) і виявляє значний інтерес до соціально-політичних аспектів суспільного життя.

Перший дебют вченого у науковій літературі відбувся 1885 р., коли він як співробітник журналу «Філософський огляд» почав систематично готувати огляди соціологічних публікацій. В цей час Дюркгейм під впливом ідей біологізму прагне використати поняття й постулати біології для ілюстрації та обгрунтування деяких соціологічних принципів. Співпраця у філософському журналі, очолюваному відомим психологом Т. Рібо, принесла французькому вченому велику користь, зокрема вагомо збагатила його уявлення про тодішній стан соціології та психології. Від Рібо він переймає ідею про важливість неусвідомлених аспектів людської діяльності, а також те, що вивчення патологічного багато в чому пояснює природу нормального.

1885 — 1886 рр. Дюркгейм бере академічну відпустку для продовження навчання спочатку в Парижі, потім — у Німеччині (переважно в Берліні та Лейпцігу). У

Німеччині він вивчає зміст програм з філософії у німецьких університетах, а також стан соціальних наук та етики. В Лейпцігському університеті Дюркгейм знайомиться з роботою першої в світі експериментальної психологічної лабораторії, організованої В. Вундтом. Теорія, методи та експерименти останнього докладно висвітлені в науковому звіті Дюркгейма. Він захоплюється постановкою наукових досліджень, що проводяться Вундтом, вважає, що чіткість дослідницької роботи сприяє розвиткові наукової точності, відучує від туманних узагальнень та метафізичних спекуляцій. У звіті про поїздку до Німеччини він формулює низку принципів свого розуміння соціології. Вчений вважає соціологію позитивною наукою про моральні факти, котра спільно з науками про економічні, юридичні, релігійні та інші суспільні явища повинна складати систему соціальних наук.

В іншому його звіті про поїздку закордон, присвяченому станові етики, він звертає увагу на тенденцію створення соціальної науки про моральні факти, яка бере свій початок в працях економістів і юристів — представників так званої історичної школи права. В цілому до такої тенденції Дюркгейм ставиться позитивно. Він схвалює трактовку моральних фактів як особливих емпіричних даних, погоджується з розумінням морального обов'язку як соціального за своєю природою, вітає намагання створити етику як окрему позитивну науку.

Після публікації звітів про наукове життя в Німеччині у журналі «Філософський огляд» Дюркгейм здобуває репутацію серйозного вченого. У віці 29 років він був визнаний багато обіцяючою фігурою в галузі соціальних наук і соціальної філософії Франції. 1887 р. вченого призначають професором педагогіки і соціології на філологічному факультеті в університеті Бордо. Тут він читає — спеціально для нього організований — перший у французьких університетах курс соціології.

Роки життя в Бордо були для французького соціолога періодом найбільш інтенсивної і продуктивної наукової діяльності. 1893 р. він захищає докторську дисертацію на тему «Про розподіл суспільної праці» разом з дисертацією латиною «Вклад Монтеск'є в становлення суспільної науки». Через два роки виходять його «Правила соціологічного методу» (1895). Ще через два він публікує свою третю велику роботу «Самогубство» (1897).

1896 р. Дюркгейм стає професором соціальних наук (перша посада такого зразка у Франції) і протягом шести років займає цю посаду. 1898 р. він заснував і почав видавати журнал «Соціологічний щорічник», котрий об'єднав групу молодих талановитих учених — учнів та послідовників. Завоювавши свого часу широке визнання серед європейської громадськості, журнал великою мірою сприяв тому, щоб найрізноманітніші соціогуманітарні науки — від історії та економіки до лінгвістики — стали вивчати багато проблем у дусі концепції соціологізму (соціологічного реалізму).

1902 р. Дюркгейм був запрошений позаштатним співпрацівником до Сорбонни на кафедру педагогіки. 1906 р. він уже стає професором і керівником цієї кафедри. 1913 р. кафедра спеціальним декретом була перейменована у «Кафедру соціології Сорбонни».

Викладацьку діяльність Дюркгейм поєднує з науковим опрацюванням соціологічних проблем моралі, виховання та освіти. Результатом цієї роботи стала низка публікацій з названих проблем, що вийшли, втім, вже по смерті соціолога. Зате при житті вийшла друком праця «Елементарні форми релігійного життя» (1912) — обширна робота, над якою вчений працював протягом багатьох років і яка була присвячена осмисленню релігії як соціального феномена. У Парижі він продовжує співпрацю в «Соціологічному щорічнику», виступає на багатьох філософських дискусіях, в тім числі на філософському конгресі в Болоньї (1911), є активним учасником політичних подій того часу. Так, у зв'язку зі справою несправедливо звинуваченого в шпіонажі на користь Німеччини офіцера Генерального штабу А. Дрейфуса Дюркгейм, ставши на бік звинувачуваного, захищає права людини і громадянські свободи.

У І світову війну він дотримується, звичайно, патріотичних позицій, бере участь у громадській діяльності по «моральному натхненню» нації в роки важких воєнних випробувань. Будучи секретарем Комітету з публікації досліджень і документів

війни, Дюркгейм випускає декілька памфлетів, спрямованих проти пангерманізму. Винною у воєнних лихоліттях французький соціолог вважав Німеччину, дії німецького імперіалізму розцінював як вияви соціальної патології.

Війна завдала йому жорстокого удару. Наприкінці 1915 р. Дюркгейм отримує звістку про смерть свого єдиного сина Андре, який помер від ран у військовому шпиталі на Салонікському фронті. Син був його гордістю і надією. В ньому він вбачав продовжувача своїх справ у науці. Смерть сина потрясла вченого, його працездатність різко падає, він захворює. У листопаді 1917 р. французький соціолог, так і не одужавши від жорстокого життєвого потрясіння, помер у віці 59 років.

Концепція соціологізму. В історії соціологічної думки Е. Дюркгейм відомий як видатний представник так званого *соціологізму* — специфічної соціологічної концепції. Відмітною особливістю даної концепції є її орієнтація на визнання соціальної реальності як дійсності особливого роду (sui generis) та відкиданні психологічного редукціонізму, тобто пояснення соціальних явищ на засадах психологізму.

Зародки соціологізму можна простежити вже у працях О. Конта, Г. Спенсера, Л. Гумпловича та інших мислителів. Проте тільки у Дюркгейма вона стає чітко вираженою. В цілому вона була продуктом поширеного наприкінці XIX ст. прагнення до позначення своєрідності предмету соціології та звільнення її як науки від крайнощів позитивістського натуралізму. Останній намагався пояснити соціальні явища винятково на основі законів, відкритих природничими науками. На противагу цьому серед суспільствознавців того часу стала визрівати інша точка зору. Вона полягала в тому, що соціологія як самостійна наука не повинна шукати пояснення соціальним явищам поза власним предметом, їхні причини мають відшукуватися у самій соціальній реальності, серед інших соціальних явищ, а тому дана наука може обходитися без підтримки інших дисциплін і навіть у певних випадках (філософія, психологія) сама сприяти їхньому розвиткові.

Соціологізм Дюркгейма є комплексом досить строгих положень. Одне з них стосується прагнення чітко розмежувати явища індивідуального і колективного життя. При цьому припускається, що із знання про індивідуальне життя не можна вивести жодного достовірного знання про колективне життя. Останнє репрезентує дійсність sui generis і як таке становить власний предмет соціології. Саме це робить соціологію самостійною наукою.

Водночас соціологія претендує на роль основної соціальної науки. Принаймні у межах соціологізму проглядає тенденція, відповідно до якої усі інші наукові дисципліни, які займаються тими чи тими аспектами соціальної дійсності, підлеглі соціології. Це обгрунтовується тим, що соціальні явища міцно пов'язані між собою, їх не можна зрозуміти ізольовано одне від одного, це є лише різні виявлення однієї й тієї самої дійсності — соціальної, що, хоча й вивчається всілякими науками, однак як ціле складає предмет

тільки соціології. Тим самим соціологія проголошувалась наукою, що має ключ до усіх соціальних явищ.

Серед інших рис соціологізму треба вказати на його антиеволюціоністську спрямованість. Соціологізм концентрує увагу на сталих і повторюваних зв'язках поміж соціальними явищами, досліджує різноманітні соціальні типи, послуговуючись головним чином порівнювальним методом.

Предмет соціології: соціальні факти. Висвітлення природи предмета соціології складає, за Дюркгеймом, фундаментальну проблему, від вирішення якої залежить її статус як самостійної науки. Основні ідеї з цієї проблеми французький соціолог виклав 1895 р. у роботі «Правила соціологічного методу». Вихідним моментом стало прагнення вичленити як предмет соціології таку реальність, якою не займається жодна з інших наук. При цьому припускалось, що ця реальність має особливі, тільки їй притаманні властивості. Згідно з Дюркгеймом, такими є *соціальні факти*, які у сукупності складають соціальну реальність в цілому.

Відмітна ознака соціальних фактів — їхнє незалежне від індивідів буття й здатність чинити на останніх примусовий вплив. Кожний індивід, зазначав французький соціолог, при народженні застає соціальну реальність готовою, яка функціонує незалежно від нього. Індивід не створює мови, якою розмовляє, а навчається їй у ході своєї соціалізації; не винаходить методів праці, а набуває їх від соціального оточення; не вигадує власної релігії, а визнає одну з уже існуючих. Отже, свої способи мислення, почування та дії індивід повинен пристосовувати до способів, які вже є і визнані суспільством. Істотна риса останніх у тому, що вони існують поза індивідуальною свідомістю.

Проте визнані у суспільстві способи мислення, почування та дії володіють щодо індивідів силою примусу, завдяки чому їхня поведінка контролюється і коригується. У тих випадках, коли індивіди не адаптуються до існуючих способів мислення і дії, вони наштовхуються на різні негативні реакції (правові санкції, суд, осуд громадськості тощо) з боку суспільства.

В цілому соціальна реальність, за Дюркгеймом, включає до свого складу два типи явищ. По-перше, способи мислення, почування та дії, які, уже зазначалося, є зовнішніми і примусовими щодо індивідів. Їх носієм виступають або суспільство в цілому, або окремі його групи: релігійні, політичні, професійні та ін. По-друге, інші сталі явища, які для індивідів так само об'єктивні й примусові. До них французький соціолог зараховує різноманітні «соціальні течії», що породжуються не індивідуальною свідомістю, а грунтуються на колективному ентузіазмі, обуренні та співчуванні.

Природу соціального Дюркгейм вбачає у різноманітних формах колективності, які можуть мати вираження в «колективних уявленнях», «колективних віруваннях», «колективних почуттях», «колективній свідомості». Поза зазначеними утворюваннями, вважає вчений, соціологія не має свого предмету.

В цьому зв'язку він надусе прагне провести демаркаційну лінію поміж соціальним і психічним. Психічна реальність, за Дюркгеймом, є своєрідною надбудовою над біологічною структурою і породжується в результаті впливу на неї зовнішнього середовища.

У свою чергу, соціальне, як виявлення колективних утворень, є реальністю вищого типу. Колективні вірування, почуття, уявлення суть цілісності, які не зводяться до індивідуальних психічних станів. Отже, соціальне як ціле особливої природи не можна пояснити, відштовхуючись від окремих його складових частин. Ніякі стани індивідуальної свідомості не можуть стати причиною соціальних фактів. Не можна, підкреслює французький соціолог, висновувати колективні уявлення з індивідуальних, як не можна висновувати суспільство з індивіда, ціле — з частини, складне — з простого. Причини соціальних фактів треба шукати в інших соціальних фактах, а не в стані індивідуальної свідомості.

На основі зовнішніх ознак соціальних фактів Дюркгейм певним чином упорядковує предметну царину соціології. Він виокремлює у структурі соціологічного знання *соціальну морфологію і соціальну фізіологію.* Соціальна морфологія, на думку вченого, вивчає «матеріальні форми суспільства», до яких належать демографічні, геологічні, економічні, соціокультурні фактори. В цьому зв'язку Дюркгейм звертає увагу на географічні координати суспільства, форму його кордонів, розміри території, чисельність і густоту населення, розміри й заселення сіл, міст, провінцій, характер комунікацій тощо.

Соціальна морфологія репрезентує у соціології Дюркгейма його теорію щодо побудови й форми частин суспільства. Проте це не означає, що морфологічні соціальні факти французький соціолог бере за першооснову цілісності суспільного життя. Вже у ранніх своїх працях він підкреслює їхню обмежену роль у даному відношенні. Морфологічні факти, зрозуміло, можуть породжувати колективні уявлення. Але останні, виникнувши, самі, у свою чергу, стають безпосередньою причиною — незалежно від морфологічної основи — нових колективних уявлень. Здебільшого колективні уявлення здатні породжувати і морфологічні феномени. Так, релігійні вірування можуть впливати на народжуваність та ріст населення. Вирізнення соціальної фізіології французький соціолог обгрунтовує існуванням — поряд з морфологічними — функціональних або фізіологічних фактів. До них Дюркгейм зараховує факти колективної свідомості та способи колективних дій. Сам він передусе цікавиться колективною свідомістю, впливом колективних уявлень на свідомість та поведінку індивідів. За словами вченого, у центрі його наукових інтересів перебуває не «тіло», а «душа» суспільного життя. Серед фактів колективної свідомості французький соціолог

розрізняє релігійні традиції, народні легенди, політичні ідеї, правові та моральні норми, мотивацію економічної діяльності.

Разом з морфологічними фактами факти колективної свідомості утворюють так зване внутрішнє соціальне середовище. Причому морфологічні факти складають матеріальний, кількісний бік даного середовища, а факти колективної свідомості — нематеріальний, якісний, духовний аспект. У такому широкому тлумаченні саме соціальне середовище визнавалось універсальним фактором, з допомогою якого можна пояснювати будь-які соціальні факти. Та згодом Дюркгейм став трактувати соціальне середовище вужче, винятково як царину колективної свідомості, що складається з ідей, вірувань, звичок тощо. Цим він намагався не тільки затвердити знайдену ним специфіку соціального, а й дати суспільним явищам специфічно соціальне пояснення.

Суспільство, за Дюркгеймом, — не просто впорядкована емпірична система, яка безперервно веде боротьбу за самозбереження з різноманітними деструктивними силами, а й осереддя «внутрішнього морального життя», «джерелом і вмістилищем усіх цінностей». В цьому плані суспільство постає своєрідним божеством, яке «ззовні» впливає на індивідів, робить з них розумних і моральних істот. Зрештою, суспільство може існувати «тільки в нас і завдяки нам». З одного боку, індивід зобов'язаний суспільству тим, що в ньому є, що забезпечує йому виняткове місце серед інших індивідів, тобто своєю інтелектуальною й моральною культурою. Якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моралі, вірувань, то вона деградує до рівня тварини. Характерні атрибути людської природи походять від суспільства. Але, з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як тільки в індивідах і завдяки їм. Якщо колективні вірування, традиції та домагання перестануть відчуватися і сповідуватися окремими індивідами, то суспільство загине, підкреслює французький соціолог.

Стверджувати, що суспільство є «композицією будь-якого роду ідей, вірувань і почуттів, які реалізуються завдяки посередництву індивідів», Дюркгейм певним чином суперечить концепції соціологізму, яка постулює специфіку і автономію соціальної реальності, а головне — її примат над індивідом. Його висновок про те, що суспільство існує і реалізується «тільки в нас і завдяки нам», скоріше вказує на взаємозумовленість суспільства та індивідів, що його складають, аніж на примат першого над другими. І тоді цілком правомірно, що не тільки колективні уявлення можуть бути продуктом суспільства, а й навпаки, саме суспільство може бути результатом колективних уявлень. Тавтологічний характер даного моменту аж ніяк не засмучує французького соціолога. Навпаки, саме таке трактування природи суспільства він вважав науковим. Якраз у ньому власне і міститься «центральний пункт» дюркгеймівської соціології.

Правила соціологічного методу. До методологічного рівня досліджень у соціології Дюркгейм ставиться з підкресленою увагою. Він критикує соціологів, праці яких підпадали під сильний вплив ідеологічних та прагматичних міркувань, за недостатню емпіричну обгрунтованість теоретичних узагальнень, невизначеність багатьох соціологічних понять тощо.

Учений відверто прагне побудувати соціологію на зразок природничих наук. Керуючись індуктивним методом, Дюркгейм гостро виступає проти представників психологізму, зокрема, за використовуваний ними інтроспективний метод досліджень. Як переконаний прибічник соціологізму, він вважає, що теорія, яка починається з індивіда та його психології, не здатна пояснити соціальні явища й процеси. Вихідним пунктом соціологічного аналізу може бути тільки суспільство в цілому або будь-яка з його складових. Зачинателями такого підходу були Сен-Сімон і Конт, але тільки у Дюркгейма він формується у розвинену методологічну концепцію.

В розумінні французького соціолога суспільство щодо окремого індивіда є передусім об'єктивною реальністю. Отже, методи вивчення цієї реальності повинні бути також об'єктивними. Для забезпечення такого методологічного підходу Дюркгейм формулює низку правил, які він викладає у книзі «Правила соціологічного методу». На думку вченого, наявність строгих правил соціологічного пізнання гарантує соціологам ефективність їхніх наукових пошуків.

Осьове правило соціологічного методу Дюркгейма — *правило об'єктивності* — говорить: «Соціальні факти потрібно розглядати як речі». Суть цього правила полягає в тому, щоб спонукати соціологів до погляду *ізззовні* на предметну царину своєї науки. Щодо суспільства, вважає вчений, треба посідати таку саму об'єктивну позицію, як природничі науки посідають відносно свого предмета — природи.

Вимога Дюркгейма розглядати соціальні факти як речі викликала на перших порах вельми неоднозначну реакцію представників соціальних наук. Багато з них вважали, що трактування, наприклад, права, моралі, релігії як речей методологічно неправомірне. Вважалось, що такий підхід націлює, по-перше, на розгляд зазначених суспільних явищ винятково як матеріальних предметів, ігноруючи їхню духовну специфіку. По-друге, він, мовляв, забороняє дослідникові спонтанне занурення в явище для того, щоб інтерпретувати його з середини.

У передмові до другого видання своїх «Правил соціологічного методу» Дюркгейм пояснює, що коли він закликає розглядати соціальні факти як речі, то має на увазі понадусе необхідність вивільнення соціологічного підходу від будь-яких упереджень. Це означає, що вихідним пунктом дослідницького процесу повинні бути самі соціальні явища, а не ідеї щодо них. Для соціології це особливо важливо, тому що люди у своєму житті виробляють

різноманітні уявлення, поняття, пояснювальні схеми тощо, які можуть стати небезпечним джерелом помилок у соціологічному аналізі. Такими, наприклад, можуть бути очевидності повсякденного мислення, здоровий глузд тощо. Від усього цього строга наука, на думку вченого, зобов'язана з необхідністю дистанціюватися.

Важливу роль у забезпеченні такої позиції відіграють, за Дюркгеймом, *наукові визначення* соціальних фактів. Правильне визначення факту — одна з умов об'єктивності соціологічного пізнання. Метод визначень повинен бути строгим і об'єктивним. В цьому зв'язку соціологічне визначення покликане відображувати лише те, що безпосередньо притаманне явищу, яке вивчається.

Подоланню суб'єктивізму в дослідницькому процесі сприяє також правило фіксування *повторюваності* при вивченні соціальних фактів. Для цього, підкреслював учений, потрібно досліджувати не поодинокі явища, а «групи явищ», залучати до «вивчення усі явища, що відповідають даному визначенню»; віднайдення повторюваності гасить індивідуальні прояви і створює твердий грунт для початкових соціологічних визначень. У пошуках повторюваності як вирішального доказу певних об'єктивних закономірностей Дюркгейма звертається передусім до статистики. Він вважає, що статистика таких соціальних фактів, як коливання народжуваності, укладання шлюбів, кількості самогубств, є найвиразнішим доказом того, що в них відображається певний колективний стан.

Правила соціологічного методу Дюркгейм є не тільки надбанням історії соціологічної думки, їхня інструментальна цінність збереглась і досі. Вона тісно пов'язана з орієнтацією даних правил на забезпечення об'єктивного підходу до соціальних явищ.

Нормальне і патологічне. Важливе місце у соціології Дюркгейма посідають поняття «норма» і «патологія», що відображують нормальні та патологічні соціальні факти. Розрізняти нормальне і патологічне вчений рекомендує з точки зору структурно-функціонального стану суспільства. І, зрозуміло, підходити до цього в дусі правила об'єктивності, вивчати явища як речі.

Однак норма і патологія, за Дюркгеймом, не абсолютні, раз і назавжди закріплені за тими чи тими соціальними фактами, а перебувають у співвідношенні одна з одною. Конкретний соціальний факт може бути нормальним в одній соціальній структурі й ненормальним — в іншій; функціональним в одному випадку і дисфункціональним — в іншому. Так, самогубства і злочини не завжди патологічні. У певних соціальних структурах або середовищах ці факти можуть розглядатися як нормальні, гадає Дюркгейм.

Об'єктивний показник нормальності соціального факту міститься в його поширеності в даному суспільстві. Широке розповсюдження певного соціального факту вказує на те, що він корисний чи необхідний суспільному організмові. Критерієм зарахування одних соціальних фактів до нормальних, а інших — до патологічних,

править певне статистичне «середнє число», яке збігається із взірцем здоров'я конкретного соціального цілого. Будь-яке відхилення від цього взірця є показником хвороби соціального цілого, слугує підставою для зарахування відповідного соціального факту до патології.

В цілому правило Дюркгейма для розмежування соціальних фактів на нормальні та патологічні має раціональне зерно. Проте застосування цього правила є далеко не простою справою. Статистичний критерій, взятий сам по собі, недостатній, бо він усе нове з самого початку зображує не як правило, а як виняток, патологію. Така методологічна позиція, безперечно, здатна народити формалізм. Вона не тільки абсолютизує кількісний підхід до соціальних явищ, пошкоджує їхній якісний аналіз, а й веде до парадоксів. Так, оскільки злочинність є в усіх або в більшості суспільств, вона розглядається французьким соціологом як нормальний факт, як елемент соціального здоров'я. Водночас деякі соціальні явища, характерні для суспільства XIX ст. (зростання кількості вбивств, послаблення морального осуду самогубств, усякі типи економічних криз, аномія) кваліфікувалися Дюркгеймом як патологічні.

Під впливом критики французький соціолог намагався уточнити свою концепцію норми й патології. Хоча, як зазначається в історико-соціологічній літературі, це йому не вдалося здійснити повністю, проте вимога відповідності соціального явища суспільним умовам, що його породили, залишається значущою.

Соціологічне пояснення. Однією з важливих проблем Дюркгейм вважав наукові пояснення соціальних фактів. На його думку, соціологічне пояснення повинне базуватися на двох необхідних, але неподібних між собою, підходах: *каузальному і функціональному.*

Каузальний, або *історичний*, підхід займається переважно проблемами змінювання, трансформації і розвитку соціальних інститутів, вірувань, цінностей, взірців поведінки й форм організації. У його фокусі перебуває не те, як суспільство взаємопов'язане і що дозволяє йому функціювати як інтегрованому цілому, а передусім процес і причини його змін.

Дюркгейм — непохитний прибічник принципу причинності у соціології. Він вважає, що єдиною доступною для соціології причинною залежністю є залежність частини від цілого, елементів — від структури. Це означає, що соціальні факти постають і визначаються не з індивідуальних потреб або нестатків частини, а з потреб соціального організму в цілому. Істотною особливістю соціологічного пояснення є те, що воно у межах каузального підходу зорієнтоване на пошук причини в актуально функціюючому соціальному середовищі, а не у його історичному минулому.

Учений відрізняє *причини* соціальних явищ від їхніх *функцій*, а каузальний підхід до них — від *функціонального* підходу. Визнача-

ючи функцію, Дюркгейм робить акцент на тому, як частина задовольняє потреби цілого, тобто функція трактується як деякий вид відповідності. З'ясувати функцію певного соціального явища, — це, за Дюркгеймом, дослідити, якій потребі цілого вона відповідає. Таким чином, соціальні явища функціонально залежні від соціального цілого. Ця цілісність має структуру й функції, а тому може бути пояснена структурою функціональних зв'язків.

В цілому каузальне і структурно-функціональне пояснення соціальних фактів є, за Дюркгеймом, тією умовою руху соціологічного методу, яка приводить безпосередньо до останнього етапу соціологічного пізнання — *соціологічного доказу.* Саме на цьому етапі, стверджує учений, досягається соціологічна істина в її строгості та повноті. Найбільш продуктивним для соціологічного доказу він вважав порівнювальний метод. Чим складніше соціальне явище, тим необхідніше досліджувати його ознаки у якомога більшому числі різноманітних типів людського суспільства. Тому соціологія уявляється скоріше порівняльною наукою, яка не може обмежуватися вивченням тільки якогось певного суспільства чи суспільного типу. Порівнювальний метод найбільш прийнятний для такої науки. Із врахуванням історичної перспективи даний метод дає змогу порівнювати соціальні явища у різних суспільствах і у різних часових параметрах, що, безумовно, актуально й для сучасної соціології.

Соціальна солідарність і її перевтілення. Дюркгейм був одним із перших соціологів, які стали менше розумувати щодо суспільства взагалі, а більше приділяти уваги аналізові конкретних суспільних форм, структур і механізмів. Особливе значення він приділяв з'ясуванню природи зв'язків солідарності між людьми, що об'єднуються у певний «суспільний вид». Суспільство, згідно з Дюркгеймом, взагалі немислиме без солідарності людей. Реально існують і доступні спостереженню різні форми солідарності: родинна, професійна, національна та ін.

Проблема солідарності розроблялася й до Дюркгейма, наприклад, у працях Спенсера, Тьонніса. Проте у Дюркгейма вона отримує нове висвітлення. Причиною цьому є, безумовно, концепція соціологізму, якої він дотримується і реалізовує у своїх розробках.

У пошуках джерел соціальної солідарності вчений звертається до суспільного поділу праці. Він вважає, що, обмінюючись продуктами своєї діяльності, члени суспільства підпадають у залежність один від одного. В цьому плані суспільний поділ праці інтегрує індивідів, забезпечує єдність соціального організму, створює почуття солідарності. Солідарність, за Дюркгеймом, — вищий моральний принцип, універсальна цінність, що визнається всіма членами суспільства. Оскільки «потреби у суспільному порядкові, гармонії, солідарності визнаються всіма за моральні», то моральним є і поділ праці.

Суперечності між працею і капіталом, різні економічні та моральні кризи у суспільстві, сучасником яких був Дюркгейм, мислитель розглядає як відхилення від норм, нездоровий елемент у житті суспільства, що в цілому уявляється йому як солідарне, єдине, спаяне. Саме поділ праці, вважає вчений, складає у суспільстві, яке значною мірою втратило цементуючу силу релігійної свідомості, той механізм, що утворює бажаний суспільний зв'язок, солідарність поміж людьми.

Відповідно до своєї методології, згідно з якою соціальний факт треба вивчати за його зовнішніми, об'єктивними виявами, Дюркгейм шукає подібний об'єктивний показник (спостережуваний ззовні) і для соціальної солідарності. Таким показником, на його думку, є *право.* У соціальному житті саме право слугує його організації, воно найбільш стале і детально розроблене. Але головна його особливість, вважає вчений, полягає у тому, що воно виявляє загальну, колективну свідомість.

За Дюркгеймом, існують два види правових розпоряджень, що принципово відрізняються, вага яких зовсім не однакова у різних суспільствах. Одним з них є *репресивне* (карне) право, яке використовує репресивні санкції проти кожного, хто порушує правові розпорядження. Інший вид права — *реститутивне* (поновлювальне) право — пов'язується із вживанням винятково реститутивних санкцій, метою яких є не стільки покарання винуватих за порушення закону, скільки повернення речей до початкового стану, у якому вони перебували до порушення правових розпоряджень. Такий характер мають, за Дюркгеймом, санкції громадянського, комерційного, адміністративного права.

На думку французького соціолога, різниця між двома видами права відображає різницю між двома видами соціальної солідарності. Історія показує, що значення репресивного права постійно зменшується: чим далі від актуальної організації перебуває суспільство, тим більше місця у ньому для репресивного права. І навпаки, чим ближче суспільство до актуальної організації, тим більше значення в ньому має реститутивне право.

В історії, вважає Дюркгейм, можна виокремити суспільства з переважанням репресивного права, тобто такі, у яких під соціальним контролем опинилося повністю, або майже повністю, життя кожного індивіда. В них існує відносно монолітний, обов'язковий для всіх членів суспільства, комплекс вірувань і почувань. Всі індивідуальні відхилення від прийнятих взірців сурово караються. Індивід у такому суспільстві ще не є особистістю, він становить тут лише «просте відображення колективного життя». Саме суспільство недиференційоване, його зв'язок з індивідом здійснюється безпосередньо. Солідарність, що існує у такому суспільстві, французький соціолог називає *механічною.* На його думку, найпервиннішим соціальним ут-

воренням в історії, яке засновувалося на механічній солідарності, була орда.

З просуванням суспільства до сучасного стану в ньому активно чиниться ломка меж локальних сегментів, розширюються суспільні зв'язки, комунікації, ростуть міста, збільшується густота населення. Найважливішою характеристикою суспільства стає бурхливий розвиток поділу праці. Посилення реститутивного права свідчить про те, що вісь солідарності у сучасному суспільстві базується не на уподібненні індивідів один до одного, а на суспільному поділі праці. Саме поділ праці зумовлює відповідно до спеціалізації розвиток особистісних здібностей і талантів. Тут кожний індивід — особистість, яка усвідомлює, що вона залежить від інших особистостей і що всі вони пов'язані єдиною системою суспільних зв'язків, які утворюються поділом праці. За таких умов індивіди солідарні між собою передусім тому, що вони різні і взаємно відчувають потребу один в одному. Цього типу солідарність Дюркгейм називає *органічною*. Вона властива сучасному промисловому суспільству. Тут уже не контролюються усі сфери життя індивіда, як за репресивного права. Вірування і звичаї дедалі більше втрачають релігійний характер, зростає значення раціонального мислення, монолітність минулої моралі поступається місцем диференційованій моралі соціальних груп, дістає визнання і розповсюджується індивідуалізм.

Заміна механічної солідарності органічною у концепції Дюркгейма не трактується у дусі еволюціонізму. У випадку типології соціальної солідарності не йдеться про схему історичного розвитку людського суспільства. Ця типологія скоструйована французьким соціологом скоріше з метою порівнювальних досліджень. Обидва види соціальної солідарності, підкреслює вчений, співіснують в усіх конкретних суспільствах. Звідси згадана типологія придатна не тільки для аналізу первісних і сучасних суспільств, а й для розгляду будь-яких окремих суспільств як джерел обох видів соціальної солідарності.

Проблеми органічної солідарності Дюркгейм пов'язує з неврегульованістю відносин у соціальному цілому. Пояснення аномалій він рекомендує шукати у нерозробленості економічних, правових і моральних правил, які повинні регулювати відношення соціальних функцій, не пристосованих одна до одної. В цьому плані особливе значення, за Дюркгеймом, мають моральні правила, які визнаються всіма членами суспільства. Покора їм вважається не тільки обов'язковою, а й бажаною. Звідси моральні норми виступають головною цементуючою силою промислового суспільства, яка здатна забезпечувати високий ступінь інтеграції різноманітних соціальних структур — чи то родина, церква, політична партія, держава та ін.

Французький соціолог є оригінальним мислителем, що зробив різнобічний та вагомий внесок у прогрес сучасної соціології. У його

працях є чимало цікавих, хоча й спірних концепцій та ідей, опанування яких може дати у теоретичному плані багато повчального.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Дюркгейм Э.* Разделение общественного труда. Метод социологии. — М.: Наука, 1991. — 575 с.
2. *Дюркгейм Э.* Самоубийство: Социологический этюд. — Спб., 1912.
3. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М.: Изд. группа «Прогресс», 1993. — 608 с.
4. *Осипова Е. В.* Социология Эмиля Дюркгейма: критический анализ теоретико-методологических концепций. — М.: Наука, 1977. — 279 с.
5. *Ручка А. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
6. *Захарченко М. В., Погорілий О. І.* Історія соціології (від античності до початку XX ст.) — К.: Либідь, 1993. — 335 с.
7. *Szacki J.* Historia myśli socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. 1. — 457 s.
8. *Coser L.* Masters of Sociological Thought. — N. Y.: Harkourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
9. *Ritzer G.* Classical Sociological Theory. — N. Y.: McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
10. *Turner J., Beeghley L., Powers Ch.* The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1981. — 481 p.

СИСТЕМА СОЦІОЛОГІЇ ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО

Віхи біографії і творчості В. Парето. Відомий італійський соціолог і економіст Вільфредо Федеріко Парето народився 15 червня 1848 р. у Парижі в родині італійських аристократів, висланих з Італії з політичних мотивів. 1850 р. родині дозволили повернутися до Італії. Тут Парето отримує класичну середню освіту, потім навчається в Політехнічному університеті в Турині. По закінченні навчання захищає дисертацію на тему «Основні принципи рівноваги твердих тіл» (1869 р.)

1874 — 1892 рр. вчений проживає у Флоренції, працює інженером у залізничній компанії, головним керуючим металургійних заводів Італії. 1889 р. Парето одружується з Олександрою Бакуніною, росіянкою за походженням.

Залучившись до політичної діяльності, Парето виступає в пресі з позицій «незалежного інтелектуала». Він критикує економічну політику уряду, вимагає свободи торгівлі, невтручання держави в приватне підприємництво. Критика політичної влади Італії не минула безслідно. Уряд відмовляє йому в дозволі читати безкоштовно курс політекономії.

1892 — 1894 рр. Парето публікує низку праць з проблем економічної теорії і математичної економіки. 1892 р. він отримує запрошення до Лозаннського університету (Швейцарія). Тут на формування його наукових поглядів великий вплив справляє професор кафедри політичної економії Л. Вальрас. Розроблена ним теорія економічної рівноваги стала наріжним каменем у системі соціології Парето. Після виходу Вальраса у відставку Парето очолив його кафедру (1893 — 1907).

Першою вагомою публікацією Парето був «Курс політичної економії» (1896 — 1897), що вийшов в Лозанні французькою мовою. В цій та інших публікаціях учений виступає як демократ, прихильник ідей лібералізму. У Швейцарії він часто переховує італійських соціалістів, що зазнають утисків від італійської влади.

Отримавши в спадщину від свого дядька величезний маєток, Парето 1901 р. оселяється в Селіньї на своїй віллі «Ангора», розташованій на березі Женевського озера. З цього часу його погляди змінюються, стають консервативними, суперечать його попередній гуманістичній спрямованості. Вчений вважає, що час ліберальних ідей минув, суспільство вступило в період стагнації і для забезпечення його стабільності необхідне насилля. Тим самим Парето переходить на антиліберальні й антидемок-

ратичні позиції. Свої нові погляди він викладає у книгах «Соціалістичні системи» (1902 — 1903), «Підручник політичної економії» (1906) та статтях.

1901 р. дружина залишає Парето і від'їжджає до Росії. Вчений негайно вимагає розлучення. Від 1902 р. він буде жити з Жанною Режи, з якою одружиться незадовго до своєї смерті і котрій присвятить «Трактат із загальної соціології». Через хворобу серця Парето змушений був перервати свою професорську діяльність, а 1907 р. — відмовитися від керівництва кафедрою. Лекції ж студентам він читав до 1917 р. 1912 р. Парето завершує свою основну працю «Трактат із загальної соціології», котрий за обсягом склав чотири величезних томи. Вони були видані спочатку у Флоренції італійською мовою (1916), а потім в Лозанні й Парижі — французькою (1917 — 1919). 1920 р. у Флоренції виходить збірка його політичних статей, що торкаються, зокрема, проблем І світової війни, під назвою «Події і теорії». Через рік у Милані публікується робота «Перетворення демократії». 1923 р. Парето призначають сенатором Італійського королівства. До тодішнього італійського уряду, очолюваного Б. Муссоліні, ставиться в цілому позитивно, але вимагає від нього лібералізації. Помер Парето 19 серпня 1923 р. у Селіньї, де й похований.

Ідеал соціології як науки та її метод. У соціології Вільфредо Парето є яскравим представником так званого *психологізму.* Характерною особливістю його соціологічної орієнтації є концентрація уваги на психологічних, переважно ірраціональних, аспектах соціального життя: почуттях, інстинктах, емоціях, гіпнозі, лібідо тощо. З допомогою таких психічних факторів прибічники психологізму інтерпретували соціальні процеси, намагаючись дати останнім властиво *несоціальне,* редукціоністське тлумачення.

Наукові погляди італійського ученого формувались у другій половині XIX ст. в руслі досягнень точних і природничих наук. Тому невипадково Парето є активним провідником бачення соціальної дійсності за зразком зазначених наук. Свій ідеал соціології він пов'язує із здійсненням принципів природничонаукового пізнання. У цьому зв'язку спекулятивні та метафоричні судження, на які була так багата соціологічна думка XIX ст., повинні бути відкинуті. Особливе значення треба надавати емпіричній обгрунтованості соціологічного знання. Парето критикує О. Конта, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера за «метафізику» і слабку емпіричну обгрунтованість їхніх соціологічних побудов. З метою очищення соціологічної термінології від «помилок мови» він пропонує не користуватися двозначними мовними висловами. З цієї причини його основна праця «Трактат із загальної соціології» насичена «точними», як на його думку, алгебраїчними й геометричними ілюстраціями, формулами, графіками.

В цілому для наукових поглядів Парето характерне усвідомлене бажання дистанціюватися від філософії. Учений вважає, що соціологія як наука не може бути сферою прикладання філософських принципів, з усіма виникаючими пізнавальними проблемами вона може успішно впоратися сама, без допомоги філософії. Філософські істини принципово ілюзорні, а тому філософія і наукова соціологія несумісні.

Наукова соціологія, на думку Парето, не існує поза досвідом. Її метод він називає *логіко-експериментальним.* Подібний метод добре

зарекомендував себе у фізиці, хімії, астрономії, біології та інших аналогічних науках. Його зміст складають дві основні процедури: перша — це систематичне спостереження явищ і розкриття регулярності їх виникнення; друга — поширення (з допомогою логічних операцій) здобутого знання на галузі, які не були предметом безпосереднього спостереження. Мета вживання даного методу — у виявленні того, що італійський соціолог називає експериментальними одноманітностями, тобто регулярних зв'язків між явищами реальності.

Відмітною рисою логіко-експериментального методу є, згідно з ученим, те, що він виходить із фактів зовнішнього світу, а не із суб'єктивних ідей — джерела спекулятивних понять, уявлень та упереджень, що як позірні істини становлять нездоланну перепону на шляху пізнання справжніх фактів і процесів. У цьому плані філософія як втілення суб'єктивного духу приречена, за Парето, бути чужою логіко-експериментальному методові. Окрім того, метафізична філософія і наукова соціологія принципово відрізняються за об'єктами: перша розмірковує «над словами», друга — звернена «до фактів».

У питанні щодо ролі науки у суспільстві Парето відстоює ідею «чистої» науки, яка вивчає тільки суспільство, але не ставить завдання його змінити, поліпшити. Наука і практика — це зовсім різні галузі людської діяльності. Звідси вимога: вчений повинен бути вільним від усіх пристрастей, яким він підвладний як людина. Італійський соціолог вважає, що наука не може претендувати на статус дороговказу історичного руху суспільства. Її функція — досягнення істини відносно спостережуваних фактів. І це може бути зовсім не безкорисним для суспільства. Щодо практики, соціального життя, то це, згідно з Парето, є цариною буденного, нераціонального мислення людей, їхніх нелогічних дій. Тут панує не логіка розуму, а почуття та інстинкти, які зумовлюють в цілому ірраціональність людської поведінки. Саме цій ірраціональності вчений і намагається знайти раціональне пояснення.

Предметна царина соціології: нелогічні дії. У центрі уваги італійського соціолога перебувають дії «людських молекул». На його думку, ці дії корисно поділити на два типи. Одним з них він позначає *логічні дії,* іншим — *нелогічні.* Логічні дії відповідають зразкам наукової діяльності, в межах якої чітко простежується логічний взаємозв'язок поставленої цілі із засобами її досягнення. Такими є дії не тільки вченого, а й інженера, економіста, спекулянта. Всі вони знають мету своєї діяльності, а щоб її досягти, намагаються використати відповідні засоби.

Щодо нелогічних дій, то ними є ті дії людини, якими керує не раціональне знання про факти і зв'язки між ними, а віра, що витікає зрештою з почуттів на інстинктів. Саме цей тип дій, згідно з Парето, складає предметну царину соціології, її головний інтерес як науки.

У суспільстві, вважає вчений, нелогічні дії домінують. Логічні дії, раціональна мотивація дій мало поширені, їхня роль об'єктивно обмежена й не може бути вирішальною для суспільного розвитку. Таке співвідношення логічних і нелогічних дій у загальній структурі вчинків людей не випадкове. Домінування нелогічних дій, їх ірраціональної мотивації — невід'ємна родова риса «людських молекул». І хоча останні постійно виправдовують свої нелогічні дії, намагаючись репрезентувати їх як логічні, ірраціональний характер людської поведінки змінити неможливо. Ця ірраціональність досить стала, бо витікає з незмінної, ірраціональної природи самої людини.

Нелогічним діям, за Парето, не властиве раціональне логіко-експериментальне мислення. Вони витікають з психіки, почуттів, підсвідомості і т. п., для них не характерна логічна адаптація засобів і поставленої мети. Співвідношення мети й засобів тут чи не усвідомлюється, чи його не беруть до уваги або воно взагалі відсутнє. Принаймні адаптація засобів до мети у нелогічній дії досягається іншим способом, ніж у логічній. Як приклад нелогічної дії італійський соціолог наводить поведінку людини, яка, заходячи до салону, знімає головний убір, верхній одяг, залишає їх у гардеробі, вітає присутніх. В даному разі людина діє, на думку вченого, не на підставі логіки, а тому, що такий звичай.

Парето вважає, що в структурі логічної дії основним елементом є логічне міркування, а сама логічна дія є його функцією. У структурі ж нелогічної дії домінує певний психічний стан, і сама ця дія суть функція даного стану. Проте тип логічних дій за своєю роллю, значенням і місцем у суспільстві не може порівнюватися з типом нелогічних дій. Суспільство в цілому є агрегатом нелогічних дій, і саме ці дії характеризують його як предмет соціології. Водночас, за думкою Парето, суспільство — це не хаос нелогічних дій, не звичайна їхня сума, а соціальна система, яка постійно прагне рівноваги. Важливими її компонентами є резидуї та деривації.

Резидуї та деривації. Даним компонентам суспільства італійський соціолог приділяє виняткову увагу. Їхню назву він запозичує з хімії та лінгвістики. *Резидуї* в хімії — це «залишки» або «осади» після фільтрування, випаровування та інших хімічних процесів. У концепції Парето резидуї — це фундамент людських почуттів, інстинктів, психічних станів. Парето намагається підкреслити сталість, незмінність, ірраціональність резидуїв. Він не зводить резидуї до почуттів та інстинктів. Їх доцільно вивчати не тільки як психічні, а і як культурні факти, що можуть тривало виявлятися у поведінці людей.

Одне із основних завдань наукової соціології Парето бачить в описі й класифікації існуючих резидуїв. Усі резидуї він поділяє на шість основних класів, кожний з яких складається з великої кількості родів та видів. Перший клас резидуїв учений називає

«інстинктом комбінацій», другий — «постійністю агрегатів», третій — «потребою передавати почуття у зовнішніх діях», четвертий — «резидуями соціальності», п'ятий — «резидуями цілісності індивідів», шостий — «сексуальними резидуями». На думку Парето, найважливіше значення для рівноваги соціальної системи мають перші два класи резидуїв.

В цілому резидуї є фундаментальним компонентом соціальної дійсності, вони непідвладні зміні подібно до людських дій чи їхніх ідеологічних обгрунтувань. Попри динаміку історичного процесу, зміни соціально-історичних ситуацій люди завжди, вважає італійський соціолог, характеризуються одним і тим самим набором схильностей та спрямувань, які тільки залежно від часу й ситуацій по-різному сполучаються, виступають у різних пропорціях. Тому дослідники завжди мають справу не з «чистими» класами резидуїв, а з їхніми змішаними групами. Саме такі групи резидуїв, їхні комбінації, на думку Парето, забезпечують рівновагу в соціальній системі. В цілому резидуї створюють фундамент суспільства, його усталену сферу, над якою надбудовується мінлива ідеологічна сфера.

Ідеологічним доктринам, теоріям, уявленням італійський соціолог дав назву *деривацій*, чим у лінгвістиці позначають похідні слова. Цим він підкреслив, що деривації є похідними, вторинними формуваннями від більш фундаментальних реалій — резидуїв.

Парето, проте, був упевнений, що деривації складають вельми важливу сферу соціального життя. Людям взагалі, вважав учений, властива схильність ідеологічно обгрунтовувати майже все в житті. Деривації через те є складовою частиною усіх людських дій, за винятком логічних. До них належать різні міфи, легенди, гасла, політичні програми, соціальні, етичні, теологічні та інші теорії й доктрини, які всі, за Парето, слугують псевдологічним прикриттям ірраціональних резидуїв. У цьому розумінні ідеологічна сфера виконує роль маскування справжніх мотивів людських дій. Маскуючи справжні мотиви дій, деривації несприйнятливі до раціональної критики і наукової аргументації. Соціальна роль деривацій не має нічого спільного з їхньою логічною цінністю, істинністю. Вони непідвладні для правил логіки.

Обгрунтування деривацій Парето шукає поза логікою. Це наочно демонструє прийнята ним класифікація, в якій виокремлюються чотири класи деривацій. Перший складають «прості твердження» типу житейських аксіом чи догм ("так треба, тому що так треба"); другий — твердження, що апелюють до авторитету (індивіда, групи, традицій, звичаїв, божества); третій — твердження, що відповідають різноманітним почуттям, інтересам або принципам; четвертий — твердження, що базуються винятково на так званих вербальних доводах, коли для запевнення людей цілеспрямовано використовуються двозначність мови, невизначеність термінів, метафори, аналогії,

алегорії тощо. Основним питанням для всіх чотирьох випадків учений вважає з'ясування того, яким чином люди застосовують зазначені класи деривацій і чому вони приймаються такими, кому адресовані.

Хоча деривації постулюються як похідні, залежні від резидуїв виформування, італійський соціолог, проте, вважає, що у соціальному житті, в процесі всіляких взаємодій не тільки резидуї бувають причинами деривацій, а й деривації — резидуїв. Соціологічна теорія повинна врахувати це, при поясненні соціальних явищ не віддавати перевагу якому-небудь одному факторові. Парето схильний пояснювати соціальне життя на підставі взаємодії різних суспільних факторів.

В цілому парстівська теорія резидуїв і деривацій є вченням про незмінну природу людини, яка так чи інакше проявляється у суспільному житті.

Суспільство як соціальна система. Від обгрунтування незмінної природи людини Парето переходить до розгляду суспільства як соціальної системи. В цьому плані він цікавиться передусім сталими механізмами взаємодії складових елементів суспільства, які визначають його стан на даний момент часу. Проте вчений залишає на узбіччі проблематику соціальної еволюції. Він вважає, що у соціальному світі, за винятком сфери логіко-експериментальної науки, прогрес чи розвиток відсутні. Історія доводить, що мінливість людського суспільства має *хвилеподібний характер.* Той стан соціальної системи, до якого вона постійно повертається після чергових змін, італійський соціолог називає *станом рівноваги.* Людські почуття та інтереси є тими елементами суспільства, які забезпечують його рівновагу. Та це не означає, що соціальний стан базується на гармонії інтересів і спрямувань людей. Навпаки, даний стан соціальної системи створюється, за Парето, в результаті боротьби суперечних людських інтересів.

Суперечливість інтересів у суспільстві зумовлюється його гетерогенністю, тобто суспільною розмежованістю на різних підставах. Згідно з Парето, будь-яке соціальне розмежування здатне викликати потенційний конфлікт. Боротьба взагалі є всезагальним законом життя. Досліджуючи дію даного закону, вчений приділяє основну увагу *елітi* та *масі,* тим соціальним класам, які співіснують і протиборствують у будь-якому конкретно-історичному суспільстві. Розмежування суспільства на еліту і масу універсальне, тому що зумовлене природньою нерівністю людей та незмінністю їхньої психіки.

Еліту, яку Парето підрозділяє на дві категорії — *правлячу* та *неправлячу,* складають люди вищих шарів суспільства, масу — нижчих. Еліта енергійніша, розважливіша, прозорливіша, ніж маса, що підвладна, як правило, емоціям і забобонам. Представники еліти во-

лодіють знаннями і якостями, що так необхідні для керування суспільством. З допомогою сили та хитрощів еліта спроможна забезпечувати контроль над поведінкою маси.

Парето — один з відомих в історії соціологічної думки теоретиків елітизму. Для нього історія суспільства є насамперед історією спадкоємності пануючих еліт, які формуються, ведуть боротьбу одна з одною, досягають влади, користуються нею, приходять у занепад та зникають з політичної сцени. За знаменитою формулою італійського соціолога, «історія є цвинтар аристократії».

Суспільна динаміка, вважає вчений, характеризується періодичною зміною двох типів еліт. Слідом за Макіавеллі він має на увазі еліту «лисиць» та еліту «левів». «Лисиці» щедро наділені резидуями першого класу ("інстинкти комбінацій"), тяжіють до хитрощів, виверткості, намагаються керувати масою з допомогою пропаганди, запевнень, різноманітних комбінацій. У фінансовій та господарській сферах «лисицям» відповідають спритні фінансисти, бізнесмени, підприємці, які прагнуть успіху будь-якою ціною.

У свою чергу, «леви», наділені переважно резидуями другого класу ("постійність агрегатів"), віддають перевагу силі, мають міцну волю, наполегливість, непримиренність. До них Парето зараховує передусім революціонерів та фанатиків, які вельми тверді у своїх переконаннях і діях.

Приходячи до влади, «леви» вилучають з політики «лисиць», прямують до стабільності, сповідають непохитність своїх ідеалів та цілей. Проте результати їхніх дій у багатьох випадках протилежні поставленій меті. В підсумку рівновага соціальної системи порушується, суспільство починає прямувати до хаосу. Тоді на передній край знову виходять «лисиці», бо без їхніх знань і досвіду не обійтись. Вони поволі підривають усе те, чому поклоняються «леви» і зрештою знову посідають пануюче місце у суспільстві. Соціальна система повертається тим самим до свого вихідного, рівноважного стану. Але через деякий час у суспільстві перестають довіряти «лисицям», наступають зміни у пропорції резидуїв, і еліта «лисиць» при владі зміщається елітою «левів». У суспільстві знову царює рівновага. І так без кінця. Чергування, зміна еліт при владі — це, за думкою італійського соціолога, універсальний закон історії.

Даний закон, згідно з Парето, відображає *циркуляцію* або *кругообіг еліт* у суспільстві. Та чи та еліта, коли вичерпує свою енергію, неминуче замінюється іншою. Відтак щоразу стає питання про поновлення еліти, відновлення втраченої енергії. Механізмом, з допомогою якого оновлюється, набуває сили та чи та еліта, є *соціальна мобільність.* Вона зачіпає не тільки керуючу еліту, а й керовану масу. Найбільш обдаровані представники маси у процесі соціальної мобільності «піднімаються вгору», поповнюючи лави еліти. У свою

чергу, представники останньої, деградуючи, «спускаються долу», в масу. В цьому разі, чим більше «відкритий» вищий клас, тим міцніше його «здоров'я», тим більше він здатний втримати своє панування у суспільстві. І навпаки, чим більше він замкнений, подібний до касти, тим могутніші у ньому тенденції до розкладу й занепаду.

Нагромадження елементів неповноцінності у вищих класах і, навпаки, зверхності у нижчих порушує рівновагу соціальної системи, що може вилитись у революцію. Значення останньої, за Парето, лише в оновленні пануючої еліти, поновленні необхідних для правління сил і, відтак, — соціальної рівноваги.

В цілому концепція циркуляції або кругообігу еліт Парето складає найважливішу частину його соціології. З її допомогою італійський соціолог пояснює динаміку зміни соціальної системи. Проте ця концепція не є серцевиною паретівської соціології, тому що головні ідеї Парето пов'язані з поясненням не зміни, а сталості соціальної системи. Саме завдяки такій орієнтованості своїх досліджень Парето увійшов до історії соціологічної думки як теоретик суспільства, що перебуває у стані рівноваги, стабільності, сталого функціонування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М.: Изд. группа «Прогрес», 1993. — 608 с.
2. *Ручка А. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
3. *Szacki J.* Historia myśli socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. 1. — 457 s.
4. *Coser L.* Masters of Sociological Thought. — N. Y.: Harkourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
5. *Ritzer G.* Classical Sociological Theory. — N. Y.: McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
6. *Turner J., Beeghley L., Powers Ch.* The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1989. — 481 p.

ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ГЕОРГА ЗІММЕЛЯ

Біографічні відомості про Г. Зіммеля. Відомий німецький філософ і соціолог Георг Зіммель, автор однієї з оригінальних соціологічних концепцій, народився 1 березня 1858 р. у Берліні у родині єврейського підприємця, який прийняв християнство. Закінчивши класичну гімназію, він поступив на філософський факультет Берлінського університету, де його викладачами були Т. Момзен, І. Дройзен, Г. Трейчке та ін. У студентські роки його інтереси концентруються в області філософії, історії і психології.

По закінченні університету Г. Зіммель намагається захистити докторську дисертацію, але його перша спроба не мала успіху. Проте 1881 р. він усе ж захищає дисертацію на тему «Сутність матерії згідно з фізичною монадологією Канта» і отримує докторський ступінь з філософії. Через чотири роки стає приват-доцентом Берлінського університету. Однак його подальша педагогічна кар'єра складалася з

великими труднощами: оскільки він був євреєм, то не міг розраховувати на успішне просування в університеті, де під впливом імперської політики панував дух антисемітизму. Тільки через 15 років Зіммеля обирають екстраординарним (позаштатним) професором. Він залишався на цій посаді ще півтора десятки років, не отримуючи за це ніякої платні, крім студентських внесків за лекції. Але попри всі складнощі Зіммель користувався значною популярністю, бо був блискучим лектором. Освічені кола берлінської громадськості не пропускали його виступів, які були тоді подіями культурного життя.

Зіммель був автором чисельних праць, зокрема популярної «Філософії грошей» (1900), славився як у німецьких академічних колах, так і за кордоном, насамперед у Сполучених Штатах. Нарешті 1900 р. він одержав офіційне визнання на батьківщині — почесний титул в Берлінському університеті. Проте його спроби зайняти професорську посаду, навіть при підтримці багатьох відомих вчених того часу, зокрема М. Вебера, були марними. Причини цього — укорінений антисемітизм кайзерівської Німеччини. Водночас більшість його статей друкувались в газетах та журналах, розрахованих на широкі кола, а не на академічних науковців. Його аудиторією були не стільки професійні соціологи, скільки проста інтелектуальна публіка.

Лише у 1914 р. — майже через тридцять років педагогічної і наукової діяльності — вчений отримав ординарну професуру у невеликому університеті у Страсбурзі. Але він все одно залишався чужинцем у професорському осередку, тужив за інтелектуальною богемою Берліна.

Невдовзі після оселення вченого у Страсбурзі розпочалась І світова війна. Студенти пішли на фронт, і Зіммель втратив останню можливість наукового спілкування. Так і не зробивши академічної кар'єри, вчений помирає від тяжкої хвороби 26 вересня 1918 р. у Берліні.

Предмет і завдання соціології. Г. Зіммель, сучасник Макса Вебера, відомий як один з провідних представників модної на рубежі XIX — XX ст. філософії життя і автор концепції *формальної* соціології. Коло його інтересів як ученого було незвичайно широким. Він займався проблемами філософії, історіософії, політекономії, релігії, літератури, образотворчого мистецтва, етики, музики, теорії культури тощо. У галузі соціології він писав на теми соціального пізнання, соціальної психології, взаємовідносин індивіда й суспільства, соціальної диференціації, влади і насильства, відчуження, культури, релігії, мистецтва, сім'ї, просторової організації соціального життя тощо.

Багатогранність наукових інтересів, строкатість тем і проблем, що їх торкається Зіммель, створювали помилкове враження щодо систематичності й послідовності його теоретико-методологічних поглядів. Порівняно довгий час в історико-соціологічній літературі переважала оцінка соціології Зіммеля як суперечливої, непослідовної, позбавленої систематичності. Однак ретельний аналіз творчості німецького мислителя показує, що всі його дослідницькі започаткування здійснювались на основі єдиного, вельми своєрідного уявлення про предмет і завдання соціологічної науки. Найвиразніше воно було сформульоване у роботі «Основні питання соціології», завершеної вченим за рік до своєї смерті.

У трактовці предмета та завдань соціології Зіммель вибирає антидюркгеймівську стратегію. Він вважає, що соцілогія не в змозі займатися всім, що якимось чином є соціальним, і брати на себе

компетенцію інших соціальних наук (історії, політекономії тощо), які теж вивчають суспільне життя. Вчений взагалі піддає сумніву тезу про те, що соціологія є наукою про суспільство. Він виступає проти трактовки поняття суспільства як якоїсь «універсалії», що охоплює і підпорядковує собі всі прояви соціального життя.

На думку Зіммеля, поняття суспільства має два значення, котрі треба строго розрізняти. В першому випадку суспільством називають деяку сукупність соціалізованих індивідів, які утворюють спільноту на грунті певної історичної дійсності. У цьому відношенні предметом соціальних наук є все, що відбувається всередині суспільства і з ним самим у цілому. В другому випадку йдеться про систему форм відносин між індивідами, завдяки якій проста їх множина перетворюється на спільноту. Тут предметом соціальних наук виступають сили, відношення і форми, через які індивіди соціалізуються, залучаються до суспільного життя.

Німецький учений вважає, що у межах першого значення поняття «суспільство» соціологія не знаходить у суспільстві об'єкта, який не вивчався б уже якою-небудь з існуючих соціальних наук. Тому вона повинна конституюватися нетрадиційним для соціальних наук способом — не шляхом пошуку ще не «зайнятого» іншими науками предмета, а як метод. У такому розумінні соціологія постає не окремою наукою про суспільство, а науковим методом, котрий застосовується до всієї сукупності суспільних проблем. Отже, соціологія конституюється насамперед як соціологічне дослідження, що використовується як особливий метод в усіх науках, які вивчають явища суспільного життя.

Однак Зіммель вважає, що інтерес соціології пов'язаний передусім з другим значенням поняття «суспільство». У цьому випадку предмет соціологічного дослідження формується шляхом вичленення в традиційних предметах різних соціальних наук особливої низки фактів, а саме — «чистих» *форм соціації* або соціальної взаємодії. Як граматика відділяє чисті форми мови від змісту, у якому живуть ці форми, так і соціологічний метод, за Зіммелем, вичленяє із досліджуваних явищ чисті форми соціації.

Соціація — це та форма, завдяки якій індивіди на грунті різноманітних інтересів утворюють єдності, де вони реалізовують ці інтереси. Зіммель підкреслює, що ні голод, ні кохання, ні праця, ні техніка, ні інтелект самі по собі не є соціацією. Однак вони її утворюють, коли ізольоване співіснування індивідів стає взаємодією, набуває характерних рис сумісного буття.

Таким чином, головний об'єкт зіммелівської соціології — соціація, соціальна взаємодія. Форми соціації, соціальної взаємодії первинні щодо суспільства в цілому, а тому соціологія, за Зіммелем, повинна займатися дослідженням вказаних форм раніше, ніж приступати до аналізу суспільства як такого. Причому форми соціації повинні досліджуватися самодостатньо, самі по собі, а не як

функціональні елементи суспільного цілого. Власне, такого цілого, котре існувало б поза і незалежно від форм соціації, просто немає. У будь-якому суспільстві, вважає німецький соціолог, діє величезна кількість таких форм. Якщо одна з них зникне, суспільство залишиться. Але якщо зникнуть усі форми соціації, то зникне й суспільство в цілому.

Соціологію, яка вивчає чисті форми соціації, Зіммель називає «чистою або формальною». Ця соціологія, на думку вченого, повинна виконувати щодо інших соціальних наук методологічну функцію, бути «теорією пізнання окремих соціальних наук». Поряд з «чистою» він виділяє ще дві соціології: «загальну», що розглядається як «соціологічне дослідження історичного життя» в різноманітних його проявах, і «філософську», що вивчає «епістемологічні і метафізичні аспекти соціології». Таким чином, зіммелівський підхід до вивчення суспільства базується на цілісній трьохступінчатій пізнавальній моделі (загальна — формальна — філософська соціологія), яка дає змогу забезпечити єдність філософського, теоретико-соціологічного і конкретно-наукового, фактичного знання про суспільство.

На думку німецького вченого, його підхід гарантує, по-перше, чітку автономію соціології як вчення про «чисті» форми соціації серед інших соціальних наук і, по-друге, строго розмежовує науки про суспільство (в яких можливе застосування соціологічного методу) і науки про природу (в яких застосування соціологічних методів неможливе). Тим самим Зіммель одночасно витримує єдність соціології як науки і єдність усіх соціальних наук. Спрямованість німецького соціолога на вивчення форм соціації, соціальної взаємодії свідчить скоріше про його орієнтацію на дослідження процесів, ніж фіксованих результатів — «великих систем і надіндивідуальних організацій». У цьому контексті можна зауважити, що Зіммель, на відміну від більшості своїх попередників, має схильність як звужувати, так і розширювати предмет інтересів соціології.

Концепція соціальної диференціації. У ранній період своєї творчості німецький соціолог перебував під впливом методологічного атомізму й організмічних ідей. Згідно з атомізмом, в основі всього лежать *атоми*: найпростіші, нескінченно малі, «точкові» елементи, до формальних відносин яких можуть бути зведені явища матеріального світу. Існують і окремі уявлення про них. Подібні уявлення зливаються, відмітне у них взаємно нейтралізується, виникають певні усереднені враження, подальше злиття і поділ яких складає, власне, рух людського мислення. Іншими словами, картини світу породжуються «у взаємодії індивідуалізації і генералізації». У цьому плані важливою ознакою наукового підходу вважається розклад різних колективних єдностей, соціологічних і психологічних цілісностей, організмів і агрегатів на первісні атоми.

Такими у книзі «Про соціальну диференціацію» (1890) виступають атомізовані індивіди, які історично від самого початку безпосередньо взаємодіють один з одним, об'єднуються у *невеликі групи й асоціації*. В останніх панує так звана колективна відповідальність, групова солідарність. Індивід тут ще не складає особистості, не володіє особистою відповідальністю, його індивідуальна свідомість повністю ідентична груповій.

З часом розгортання груп, ускладнення взаємодій між ними приводить до створення *соціальних кіл*. На відміну від монолітності невеликих первинних груп, соціальні кола гетерогенні, включають декілька груп або асоціацій, більш численні характеризуються різноманітністю інтересів індивідів. Прагнучи забезпечити свою цілісність і специфіку, соціальне коло виробляє механізми нейтралізації своєї гетерогенності, диференціюється. У той же час індивіди, які складають його, мають можливість у рамках соціального кола вступати у різні міжгрупові зв'язки, займати щодо кожної окремої групи відносно незалежну позицію. Групова солідарність у соціальному колі дещо послаблюється, зате підвищується рівень міжособового спілкування, розширюються можливості розкриття індивідуальних здібностей, з'являється поняття особистої відповідальності. Отже, *соціальна диференціація*, за Зіммелем, завжди супроводжується індивідуалізацією і, тим самим, процесом становлення особистості.

У цілому соціальна диференціація, вважає німецький соціолог, веде до економії енергії, пом'якшення суперечностей, нейтралізації конфліктів і колізій, які породжуються зіткненням гетерогенних елементів. «Із зіткнення протилежностей, із суперечки інтересів, із взаємного самообмеження властивих тій чи іншій групі специфічних спрямувань» народжуються *соціальні інститути*, котрі є втіленням компромісу, носіями компромісних способів досягнення кожною групою власних цілей за умови задоволення інтересів інших груп і з найменшою затратою власних зусиль.

У своїй концепції соціальної диференціації німецький соціолог використовує організмічні ідеї Спенсера, зокрема, його поняття еволюції як змінювання від невизначеної одноманітності до визначеної різноманітності. У цьому розумінні соціальна еволюція подається як структурна диференціація суспільства за одночасної інтеграції диференційованих гетерогенних елементів. Власне зіммелівською у цій концепції є ідея конфлікту, який може мати позитивні наслідки для збереження соціального цілого і його складових. Конфлікт, за Зіммелем, «призначається для розв'язання всякого дуалізму, це — засіб досягнення своєрідної єдності, навіть якщо вона досягається ціною знищення однієї із сторін, що бере участь у конфлікті». Таким чином, на відміну від органіцизму, котрий робить акцент на гармонії диференційованого цілого, Зіммель стверджує неминучість конфліктів між його елементами. Проте він вважає, що конфлікти

зовсім не обов'язково і далеко не завжди руйнують соціальне ціле. Навпаки, вони складають один із основних механізмів, які сприяють збереженню соціального цілого та його частин. Ця зіммелівська теза, що стверджує насамперед інтегративні, а не деструктивні функції конфліктів у суспільстві, має в сучасній соціологічній теорії статус фундаментальної. Саме цією тезою започаткована так звана функціоналістська перспектива досліджень конфліктних процесів, яка й досі надихає багатьох соціологів.

В цілому соціальна диференціація, за Зіммелем, веде до гомогенізації соціального світу, втіленням чого і стає загальний «соціальний ефір» — гроші. Останні своїм виникненням зобов'язані такій взаємодії соціальних атомів, як обмін товарів. Збільшення попиту на товари, наростання їх потоку, розширення сфери обміну приводять врешті до появи спільного для цих процесів, а саме функції обміну, яка кристалізується у грошах. Гроші дають змогу кожному обмінювати, продавати й купувати з найменшою затратою сил і задовольняти при цьому в максимально можливій мірі інтереси протилежних сторін.

Здійснюючи редукцію якісного різноманіття соціального життя до характеристик функціональних взаємодій «простих» атомів, Зіммель, здавалося б, досягає реалізації прийнятих ним атомістичних і організмічних припущень. В результаті соціальне ціле постає як гетерогенна єдність, як продукт взаємодії одиничних соціальних атомів. Згодом німецький соціолог приходить до висновку, що ідея атомізму має певну «фундаментальну» суперечність. Під більш ретельним розглядом соціальні атоми виявляються не «простими» атомами. Цьому сприяє прогресуюча соціальна диференціація, яка робить індивіда учасником багатьох соціальних кіл, збагачуючи і розвиваючи тим самим його індивідуальність.

«Фундаментальна» суперечність, за Зіммелем, полягає в даному разі в тому, що індивід, з одного боку, справді є звичайним елементом соціального цілого, а з іншого, — сам є певним цілим, відносно незалежною єдністю. Роль, призначена йому як елементові соціального цілого, суперечить тій ролі, яку він може чи хоче виконати як автономний і цілісний організм. У цьому плані соціальні інститути, система моралі, «народний дух» та інші соціальні єдності, що виникають у процесі соціальної диференціації, є новими, більш складними суспільними одиницями, які тісно взаємодіють між собою. Таким чином німецький соціолог дещо уточнює своє тлумачення суспільства. В уточненому варіанті суспільство постає як функціональна взаємодія соціальних елементів, але не первісних, «простих» атомів, а єдностей, що виникають в результаті соціальної диференціації.

Згідно з Зіммелем, диференціація суспільства супроводжується збагаченням індивідуальності. Водночас збільшується й число суперечливих вимог та норм, що пред'являють індивідові кожне із

соціальних кіл, до яких він так чи так належить. Це приховує в собі небезпеку внутрішнього індивідуального конфлікту. В результаті окреслюється наступна картина: чим диференційованішим стає суспільство і багатшою індивідуальність, тим ймовірніша небезпека внутрішнього розколу індивіда.

Ця суперечність не давала спокою Зіммелю протягом усієї його творчості, що особливо проявилось у його роздумах про «конфлікт і трагедію культури», в яких він доходить висновку про протиставленість об'єктивної і суб'єктивної культури, про відчуження продуктів культурної творчості від безпосереднього індивідуального існування.

В історико-соціологічній літературі зазначається, що майже всі ідеї «раннього» Зіммеля доопрацьовувались у його пізніших працях. У цьому відношенні концепція соціальної диференціації, яка акцентує увагу на функціональній взаємодії елементів соціального цілого, послужила, без сумніву, вихідним пунктом для подальшого формування предмета зіммелівської формальної соціології.

Основні поняття формальної соціології. Основними поняттями зіммелівської чистої, або формальної, соціології є *поняття форми* й тісно пов'язане з ним *поняття змісту.* Пошук їхніх предметностей німецький соціолог пов'язує із розрізнюванням у суспільних явищах форми й змісту.

У зовсім різних групах (в державі, релігійній общині, групі змовників, господарському об'єднанні, художній школі, родині) трапляються, пише Зіммель, ідентичні з формальної точки зору способи взаємовідносин індивідів, а саме: відносини панування і підкорення, суперництва, наслідування, поділу праці, створення партій, репрезентація, внутрішня консолідація та інші, що відбуваються, незалежно від того, як різняться інтереси згаданих суспільних утворень, форми, в яких вони реалізуються, можуть бути ідентичними.

Хоча Зіммель не стверджує, що завданням соціології повинно бути дослідження соціальних форм у відриві від умов місця й часу, але саме це він вважає найважливішим. Тому він називає свою формальну соціологію або «геометрією», або «граматикою» суспільного життя. Поняття форми в такій соціології посідає, звичайно, ключову позицію. Щодо змісту форма виконує наступні функції: 1) співвідносить один з одним кілька змістів так, що вони утворюють єдність; 2) набуваючи форми, ці змісти відокремлюються від інших змістів; 3) форми структурують змісти, які вони взаємно співвідносять один з одним. Те, що ми називаємо формою, пише Зіммель, з точки зору функцій, які вона виконує, є уніфікацією матеріалу, з допомогою якої долається ізольованість його складових. Як певна цілісність, оформлений матеріал завжди протистоїть всякому іншому матеріалові, що не має форми або оформлений інакше.

Щодо соціології то співвідношення форми й змісту треба розуміти як протиставлення матеріалу соціальної взаємодії — культурно-історичних витворів людського духу, цілей, прагнень, ідеалів індивідів — і таких форм-структур даної взаємодії, які найчастіше повторюються і є характерними для всіх культурно-історичних епох.

У трактовці Зіммеля дане протиставлення не має абсолютного характеру. Те, що в одному випадку є формою, в іншому може бути змістом, вважає соціолог. Дійсність як така взагалі не поділяється на форму й зміст. Навпаки, саме єдність соціальних форм і відповідних змістів формує чи створює соціальну дійсність, людське суспільство. У цьому відношенні завдання формальної соціології, за Зіммелем, полягає не в тому, щоб у кожному конкретному випадкові розчленовувати цілісні соціальні утворення на форму й зміст, а щоб розглядати суспільство як міжіндивідуальну взаємодію.

У соціологічних концепціях попередників німецький учений бачить дві основні вади. Перша з них полягає у пов'язуванні явищ суспільного життя з існуванням специфічної субстанції, яка йменується суспільством (позиція соціологізму чи соціологічного реалізму). Друга — у виведенні вказаних явищ із тих чи тих властивостей індивідів, які розглядаються незалежно від відносин між ними (позиція соціологічного номіналізму). Позиція самого Зіммеля зовсім інша. Його основний інтерес складають процеси соціації, соціальної взаємодії, які за своєю природою дуже відрізняються, по-перше, від суспільства як такого, а по-друге, — від поведінки індивідів як таких. На його думку, соціолог повинен концентрувати увагу на тому, що виникає між індивідами, коли вони з тих чи тих причин взаємодіють один з одним. Іншими словами, в центр зіммелівської формальної соціології ставиться не людина в усій повноті своїх життєвих проявів, а лише той аспект її життя, який розкривається у стосунках з іншими людьми. За межами інтересу соціолога, таким чином, ще є певний психологічний «залишок». Тут німецький соціолог досить близько підходить до поняття *соціальної ролі,* яке скоро стане центральним у різних інтеракціоністських концепціях.

«Чисті» форми соціації, соціальної взаємодії існують і проявляються, за Зіммелем, незалежно від історичного контексту і мотивації індивідів. Це означає, що формалізм німецького соціолога конституюється, скоріше, не замість історизму й психологізму, а поруч з ними. Тим самим Зіммель не заперечує значущості історичної та психологічної інтерпретацій соціальної дійсності, а вводить у соціальні науки новий — формальний — її вимір. Це досить важливий, необхідний вимір соціальних явищ. Водночас Зіммель усвідомлює його евристичну обмеженість. На його думку, «чисті» форми соціації самі потребують історичної інтерпретації, а саме — з'ясування історичних умов свого генезису, розвитку, особливостей змінювання. Не можуть бути адекватно зрозумілими соціальні явища і без звернення до психологічних категорій. Хоча в центрі уваги

формальної соціології перебувають соціальні взаємодії, останні, за Зіммелем, стають можливими завдяки певним психічним процесам. Відображаючи безпосередню дійсність, ці процеси складають первинні дані соціології.

Зіммель не розробив визначеної класифікації соціальних форм. Це намагались здійснити його послідовники. Було запропоновано, наприклад, класифікувати форми соціації за трьома групами: *соціальні процеси, соціальні типи й моделі розвитку.* Зразком *соціального процесу* як форми соціації може слугувати таке явище, як мода. Остання, за Зіммелем, завжди нова й скороминуща. Причиною її поширення, є розклад старовинних, що приймалися на віру, переконань, звичок, традицій, в результаті чого більш активними стають тимчасові, перехідні форми. Звідси — поширеність моди в мистецтві, науці й навіть у моралі. Мода породжує відчуття теперішності, відчуття плинності часу. Як тільки яке-небудь явище (одяг, ідеї, манери, речі тощо) стало «модним», воно зразу ж починає «виходити з моди». Проте, незважаючи на швидкоплинність конкретної моди, вона як соціальна форма існує в тому чи тому вигляді завжди.

Іншою категорією соціальних форм є *соціальний тип.* Людина у відносинах набуває певних якостей, які стають для неї сутнісними. Вони проявляються постійно і незалежно від характеру тієї чи іншої конкретної взаємодії. Прикладами соціальних типів, які вивчав німецький соціолог, є «аристократ», «цинік», «бідняк», «кокетка» тощо.

Такі соціальні форми, як *моделі розвитку,* базуються на взаємозв'язку процесу розширення групи з процесом посилення індивідуальності її членів. На думку Зіммеля, історичний процес розвивається в напрямі посилення індивідуальності за рахунок втрати індивідами їхніх особливих соціальних характеристик. Розширена родина замінюється на самостійних індивідів і нуклеарну родину, цехова і кровнородинна організація — на громадянське суспільство з характерною для нього високою індивідуальною відповідальністю.

Інтерес викликає й спроба класифікувати соціальні форми з огляду на їхню віддаленість від безпосереднього потоку життя. Найближчі до життя, вважав німецький соціолог, такі *спонтанні форми,* як обмін, наслідування, форми поведінки юрби, особиста схильність тощо. Дещо віддаленішими від потоку життя є більш *стійкі і незалежні форми,* такі як економічні, політичні, релігійні та інші організації. І нарешті, найбільшу дистанцію від безпосереднього суспільного життя мають форми, які Зіммель називає *«ігровими».* Ігрові форми — це *чисті* форми соціації, які реально трапляються в житті. Їх прикладами, за Зіммелем, є «наука для науки» (знання, відірване від практичних потреб суспільства), «старий політичний режим» (політична форма, що пережила свій час і не задовольняє політичних запитів сучасності); «мистецтво для мистецтва»

(домінування художньої форми над змістом); «спілкування задля спілкування» (вільне спілкування індивідів як самодостатня цінність, безвідносно конкретних цілей) тощо. Як зазначається в історико-соціологічній літературі, в дослідженнях ігрових форм соціації, особливо вільного спілкування, Зіммель найбільш повно і послідовно виразив ідею своєї чистої, або формальної соціології.

Теорія конфлікту. Німецький соціолог впевнений, що людське суспільство, його існування й розвиток нерозривно пов'язані з конфліктами. Як соціальний процес, конфлікт має системний характер. Він охоплює все суспільство, а його наслідки мають пряме відношення до збереження соціального цілого. За Зіммелем, конфлікт виражає не просто зіткнення інтересів, а виникає на основі інстинктів ворожості. Останні властиві окремим частинам соціального організму так само, як інстинкти любові. Таким чином, одним із джерел конфлікту є внутрішня, біологічна природа людей.

На відміну від Маркса, який підкреслював антагоністичний характер конфліктів і, тим самим, їхню деструктивну роль у структурних змінах соціального цілого, Зіммель робить акцент на *інтегративних функціях* конфліктів. Конфліктні процеси властиві якому завгодно суспільству, однак вони не обов'язково і не в усіх випадках ведуть до структурних змін і руйнування соціального цілого. Навпаки, конфлікти, за Зіммелем, є одним із головних соціальних процесів, що служать згуртованості і збереженню соціального цілого.

Свою увагу німецький соціолог зосереджує на малоінтенсивних і не гострих конфліктах, які, на його думку, в диференційованому, розвинутому суспільстві сприяють інтеграції останнього, бо перешкоджають виникненню руйнівних конфліктів. Саме часті, не тривалі, не глибокі конфлікти допомагають індивідам позбавитися почуття ворожості й роздратування, запобігти всякій можливості нагромаджувати такі прикрі почуття. Крім того, дані конфлікти легше піддаються інституціоналізації, нормативному регулюванню, що також сприяє інтеграції соціального цілого.

Наслідки конфліктів Зіммель розглядає не тільки у контексті соціального цілого, а й щодо сторін, які беруть у них участь (індивідів, партій, груп). Він, наприклад, вважає, що чим сильніша емоційна залученість учасників боротьби, тим конфлікт гостріший, тим ймовірніше застосування у ньому насильства. Далі, за Зіммелем, ймовірність того, що конфлікт призведе до насильства, тим вища, чим гармонійними були раніше стосунки учасників конфлікту, чим менше ці групи були ізольовані й відособлені, чим більше кожна з них вважає конфлікт самоціллю, чим більше члени конфліктуючих груп думають, що конфлікт виходить за межі їхніх індивідуальних інтересів.

У зв'язку з цим німецького соціолога цікавлять передусім питання про те, за яких умов можна зменшити гостроту конфлікту.

Він приходить до висновку, що чим ясніші цілі учасників конфлікту, тим більш ймовірно, що конфлікт можна вважати просто засобом для досягнення цілей. При цьому конфліктуючі групи, намагаючись уникнути гострих і насильницьких зіткнень, будуть змушені шукати компромісів між собою. Таким чином, на відміну від Маркса, який стверджує, що як тільки соціальний клас усвідомить свої справжні інтереси, чітко уявить власні цілі, то насильницький конфлікт стає неминучим, Зіммель дотримується іншої точки зору. На його думку, чітке усвідомлення учасниками конфлікту своїх інтересів і цілей якраз створює передумову для осмисленого пошуку компромісу між ними.

В цілому теорія конфлікту Зіммеля орієнтована на пояснення конфліктних процесів у контексті їхніх інтегративних наслідків для соціального цілого та його складових. У світлі прийнятих організмічних припущень ця зіммелівська теорія спрямована на пошук насамперед позитивних функцій конфлікту, які так чи інакше сприяють інтеграції соціального цілого. Значно менше дана теорія стурбована тими функціями конфлікту, які ведуть до зміни соціального цілого. Трактовка конфлікту як способу досягнення певної функціональної єдності поклала початок одному з напрямів сучасної соціологічної теорії — конфліктному функціоналізму, що продовжує використовувати конфліктологічні ідеї Зіммеля.

Соціологія культури. Зіммель як соціолог не обмежується дослідженням лише «чистих» форм соціації. Істотну увагу він приділяє традиційній соціологічній проблематиці. Щоправда, опрацювання останньої в логічному плані не випливало з припущень формальної соціології німецького вченого. Вона, швидше, є результатом його роздумів над сучасними західноєвропейськими суспільствами, які, на думку Зіммеля, характеризує *«гіпертрофія об'єктивної культури».*

Дослідження з питань соціології культури складають значну й важливу частину творчості Зіммеля. Ядро сучасної культури, вважає соціолог, визначається впливом двох основних факторів — *грошей та інтелекту.* Саме ці два фактори, що почали складатись у Новий час і повністю реалізувались у сучасну епоху, диференціюють і водночас інтегрують різні елементи соціокультурного космосу — від економічних укладів до способів вираження емоційних станів.

Гроші, як і інтелект, розвиваються паралельно ростові свободи і наростаючій на основі поділу праці індивідуалізації членів соціальних груп. У цій перспективі, за Зіммелем, історія суспільства має вигляд власне історії *наростаючої інтелектуалізації* (і, як наслідок, *раціоналізації*) соціального життя й поглиблення принципів грошового господарства. Відповідно знижується роль емоційного компонента культури. Явища практичної життєдіяльності втрачають емоційне забарвлення і стають об'єктом суто

інтелектуального розуміння. Із життя дедалі більше витісняються дії й рішення, що приймалися б під впливом емоцій.

Позбавляючись властивого попереднім епохам наївного суб'єктивізму і безпосереднього осягнення, замінюючи їх об'єктивним логічним методом, інтелект, за Зіммелем, з безжалісною об'єктивністю вибудовує механічний образ світу. Так само й гроші у невмолимій однозначності своїх впливів виключають характерні для минулих епох прояви безпосередності. В результаті починає панувати *загальне відчуження*: робітник стає відчуженим від продуктів своєї праці, власник — від своєї власності, індивіди — один від одного тощо.

Німецький соціолог детально аналізує роль грошей та інтелекту в сучасному йому суспільстві: щодо демократії, права, ідеології лібералізму, науки, техніки, художніх смаків, художніх творів, нарешті, самого ритму й темпу суспільного життя. Усюди він відкриває «стильову єдність» сучасної культури, зумовлену спільною дією вказаних факторів. Основна характеристика такої єдності — об'єктивне, незалежне від суб'єктивної, індивідуальної культури існування кристалізованих культурних форм, таких як гроші, логіка, право тощо.

Зіммель вважає, що ріст об'єктивної культури супроводжується відставанням і дедалі більшим збідненням індивідуальної культури. Звідси виникає конфлікт, котрий полягає *у наростаючому розриві, роз'єднанні об'єктивної і суб'єктивної культури.* Порівнюючи стан сучасної йому культури із тим, що був, приблизно, років сто тому, німецький соціолог зазначає, що речі, які оточують нас і визначають плин нашого життя — машини, пристосування, транспорт, продукти науки й техніки, твори мистецтва, стали багатшими, різноманітнішими, витонченішими. Водночас індивідуальна культура навіть вищих, елітарних соціальних верств не свідчить про особливий прогрес, скоріше навпаки, про деградацію.

Виникнення розриву об'єктивної і суб'єктивної культури Зіммель ілюструє на прикладі зміни «картини світу». Відповідно до його точки зору, центральною ідеєю картини світу кінця XVIII і першої половини XIX ст. була ідея людського Я як творця буття і «метафізичної мети світу». Потім своєрідним «ідейним фокусом епохи» стає уявлення про суспільство як про справжню реальність життя. У світлі цього уявлення окремий індивід стає начебто простим продуктом взаємодії соціальних сил.

Ця зміна картини світу знаменує, за Зіммелем, початок розходження об'єктивної і суб'єктивної культури, що особливо наочно проявилось в еволюції педагогічних ідей. Так, у системах виховання XVIII ст. акцент робився на формуванні людини, виробленні внутрішніх, особистих цінностей, а у XIX ст. — на формальну освіту, яка зводиться до прищеплення індивідові певної суми об'єктивного знання і навичок поведінки.

У цілому для сучасної культури, за Зіммелем, характерне *відокремлення від безпосереднього життя*, що породжується наростаючим поділом праці й спеціалізацією усіх сфер та аспектів життя і культури. «Конфлікт і трагедія культури» зумовлюється саме цим. Водночас діалектика життя й культури є такою, що конфлікт між ними не може бути вирішений. Досягнувши певної гостроти, одна форма конфлікту життя й культури замінюється іншою формою, але з тим самим змістом. В сучасну епоху, коли відсутня навіть ідея об'єднання різноманітних явищ, виняткової важливості набуває *«життя у своїй чистій безпосередності»*. Чиста безпосередність, за Зіммелем, бореться проти всякої форми. Саме у ній німецький соціолог бачить гаранта індивідуальної творчості, спонтанних життєвих проявів, емансипованої суб'єктивної культури.

Аж до 60-х років нашого століття творча спадщина Зіммеля недооцінювалась. 60 — 70-ті роки — час радикальної переоцінки його праць. Насамперед виявилось, що творчості німецького вченого властиві систематичність в опрацюванні значущих соціологічних ідей. Далі, що роботи Зіммеля виражають не лише «дух часу» автора, а й «дух культури» в цілому. Нарешті, дослідники виявили органічність зіммелівського стилю теоретичного мислення, глибоку внутрішню спорідненість стилю і змісту його соціологічних праць. Переоцінка праць Зіммеля викликала так званий зіммелівський ренесанс у сучасній соціології.

Виявилось, що соціологія Зіммеля актуальна у багатьох відношеннях. Ідея формальної соціології, що розглядає суспільство як процес перманентного «становлення» форм міжіндивідуальних взаємодій, висунута вченим на противагу раннім органіцистським і еволюціоністським конструкціям, активно використовується у концепціях символічного інтеракціонізму і феноменологічної соціології. Сьогоднішнім прибічникам «розуміючої» соціології досить близькі думки Зіммеля щодо смислу і завдань «розуміючої» методології. Зіммель є сучасним і як теоретик соціального конфлікту. У зв'язку з переосмисленням парадигми соціології культури (у 70 — 80-х роках) актуалізувалися також культурологічні ідеї німецького вченого. Все це свідчить про те, що зіммелівська соціологія в теоретичному відношенні цілком життєздатна і може ефективно застосовуватися для аналізу багатьох соціальних та культурних процесів у сучасному суспільстві.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Зиммель Г.* Социальная дифференциация. Социологические и социально-психологические исследования / Под ред. Б. А. Кистяковского. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1909.
2. *Зиммель Г.* Конфликт современной культуры. — Пг. : Начатки знаний, 1923.
3. *Ионин Л. Г.* Георг Зиммель — социолог. — М. : Наука, 1981. — 128 с.
4. *Захарченко М. В., Погорілий О. І.* Історія соціології (від античності до початку XX ст.). — К. : Либідь, 1993. — 336 с.

5. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. — М. : Прогресс, 1985. — 471 с.
6. *Coser L.* Masters of Sociological Thought. — N.Y. : Harkourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
7. *Ritzer G.* Classical Sociological Theory. — N. Y. : McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
8. *Turner J., Beeghley L., Powers Ch.* The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1981. — 481 p.
9. *Szacki J.* Historia myśli socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. 2. — 456 s.

РОЗУМІЮЧА СОЦІОЛОГІЯ МАКСА ВЕБЕРА

Життя і творчість М. Вебера. Сучасній генерації суспільствознавців Макс Вебер відомий передовсім як видатний німецький соціолог кінця XIX — поч. XX ст. Він народився 21 квітня 1864 р. у м. Ерфурті, в Тюрінгії. Його батько походить з родини промисловців і торгівців, які займались текстильною справою. 1869 р. сім'я Веберів оселяється в Берліні, де батько обирається спочатку до муніципального сейму, потім — до сейму Прусії та рейхстагу. Мати вченого була жінкою високої культури, що грунтовно розуміла релігійні та соціальні питання. До 29 років Вебер жив разом з батьками. Серед частих гостей Веберів бували не тільки відомі політики часів Бісмарка, а й тодішні провідні вчені (В. Дільтей, Т. Моммзен, Г. Трейчке та ін.). За цих обставин юний Вебер мав можливість ознайомитися зі станом справ у філософії, політиці, науці. Він багато читав. 12 років уже знав класичні твори античної літератури, філософії, історії, був знайомий з працями Макіавеллі, Лютера, Спінози, Канта, Шопенгауера. Під час навчання в гімназії (1873 — 1882) Вебер особливо захоплювався політичною історією. У цей період він цікавиться не тільки давньою історією, а й працями представників німецької політичної історіографії XIX ст.

По закінченню гімназії Вебер навчався у Гейдельберзькому, Страсбурзькому, Берлінському університетах (1882 — 1886), де вивчав право, історію, філософію, теологію. 1886 — 1889 рр. брав участь у берлінському семінарі Л. Гольдшмідта з торгівельного права. Водночас працював у семінарі А. Майтцена з аграрної історії. 1889 р. Вебер захищає магістерську дисертацію на тему «До історії торгівельних спілок у середні віки». Після захисту дисертації вчений був запрошений Спілкою *соціальної політики (заснованою 1883 р. катедер-соціалістами* Г. Шмоллером, А. Вагнером, Л. Брентано та ін.) до участі в обстеженні життя сільських працівників у східних провінціях Прусії (1891 — 1892).

1891 р. Вебер завершує велике дослідження з римської аграрної історії. Через рік захищає цю роботу як докторську дисертацію на тему «Римська аграрна історія та її значення для державного і приватного права». Після блискучого захисту дисертації Вебер був запрошений на посаду професора кафедри факультету права Берлінського університету.

1892 р. вчений завершує роботу про становище сільськогосподарських робітників Німеччини. Наступного року Вебер одружується з 22-річною Маріанною Шнітгер.

1894 р. вчений стає ординарним професором Фрайбурзького університету, працює на кафедрі політичної економії, читає курс «Національна держава і економічна політика». Фрайбурзький період життя і творчості (1894 — 1896) зблизив Вебера з представниками неокантіанства, котрі помітно вплинули на формування його поглядів.

1897 р. учений отримав запрошення на посаду ординарного професора політичної економії в Гейдельберзькому університеті, що з погляду академічної кар'єри і визнання в співтоваристві вчених було блискучим досягненням для молодого соціолога. Здавалося б, йому вже судилося стати центральною постаттю інтелектуального життя Німеччини. Однак багатообіцяюча перспектива була раптом перервана. Сильна перевтома від напруженої наукової праці призвела до важкого нервового потрясіння, котре повністю припинило його наукові заняття. Безпосередньою причиною цієї кризи стала сварка з батьком, якого Вебер звинуватив у жорстокому ставленні до матері. Цей конфлікт закінчився тим, що син звелів батькові

залишити його дім у Гейдельберзі. Десь через місяць батько помер. Після цього з Вебером сталось нервове захворювання, яке не покидало його впродовж п'яти років (1897 — 1902). У цей період вчений був не здатний до розумової праці, припинив викладацьку діяльність, відмовився від кафедри у Гейдельберзькому університеті. Він подорожує по Італії, Швейцарії, Іспанії, відпочиває на Корсиці, намагаючись відновити своє здоров'я і прагнучи душевного спокою та рівноваги.

1903 р. інтелектуальні сили повертаються до Вебера. Він поновлює заняття наукою. Але тепер його наукові інтереси переходять у галузь теоретичної соціології. Особливо приваблюють Вебера у цей період проблеми методології та емпіричної обгрунтованості соціальних наук. У методологічних працях, що вийшли 1903 — 1906 рр., він критично переосмислює традиції німецької історичної школи політичної економії, аналізує логіку наук про культуру.

У другій половині 1903 р. Вебер починає свою знамениту «Протестантську етику і дух капіталізму». Наступного року їде до США на Конгрес соціальних наук, де виступає вперше після шести з половиною років перерви з публічною лекцією. Цього ж року Вебер із В. Зомбартом та Е. Яффе починає видавати науковий часопис «Архів соціальної науки і соціальної політики». Головну мету нового наукового видання вчений вбачав у критиці теорії пізнання і розвиткові методологічного вчення в соціальних науках. Тут він 1904 р. друкує програмну методологічну статтю, присвячену аналізові проблеми об'єктивності соціально-наукового та соціально-політичного пізнання. У цій статті Вебер обгрунтовує свою відому ідеально-типову процедуру, котру він вважав важливим евристичним засобом пізнання. 1905 р. вчений друкує в «Архіві...» частинами «Протестантську етику і дух капіталізму». У цій праці він доводить, що «дух капіталізму», капіталістичний етос сформувався на підставі раціональної етики аскетичного протестантизму. Тим сами протестантська релігійна етика постає істотним фактором становлення капіталізму на Заході.

Після виходу в світ «Протестантської етики» інтелектуальна активність німецького соціолога різко зростає. 1905 р. його увагу привертають революційні події в Росії. Він часто обговорює політичну ситуацію в Росії з Богданом Кістяковським, котрий вчився тоді в Німеччині і здобув там вчений ступінь. Для того, щоб читати в оригіналі російські газети, він швидко вивчає російську мову. Через рік друкує в «Архіві...» дві статті, присвячені подіям в Росії 1905 р.

У січні 1909 р. Вебер спільно з Зіммелем і Тьонісом створює Німецьке соціологічне товариство, на яке покладає великі надії щодо інтеграції прихильників соціологічної науки. 1913 р. наукова діяльність Вебера досягає кульмінації. Він водночас пише, готує до видання, друкує праці з соціології права, релігії, господарювання, музики, міста. В цьому ж році у журналі з філософії культури «Логос» виходить одна з найважливіших методологічних статей Вебера «Про деякі категорії розуміючої соціології», у котрій вперше систематично викладені основні положення розуміючої соціології. З початком війни 1914 р. наукова діяльність німецького соціолога припиняється. 50-річний вчений добровільно йде на військову службу, де займається організацією військових шпиталів. Наприкінці 1915 р. він звільняється з військової служби і зразу ж продовжує за письмовим столом працю з іудаїзму, яку він припинив 1914 р. Тепер він частіше звертається до політичної публіцистики. Його статті у воєнні роки досить часто можна побачити у франкфуртських, берлінських, мюнхенських газетах і журналах. Він виступає проти анексій територій інших країн, проти планів необмеженої підводної війни, вважає, що Росія становить головну небезпеку для Німеччини. Наприкінці війни вчений починає вимагати демократичних реформ у галузі виборчого права та парламентської влади. Під впливом листопадових революційних подій 1918 р. він висловлюється за республіканську форму держави, встановлення «плебісцитарної вождистської демократії».

Весною 1918 р. Вебер перебуває в Австрії на запрошення Віденського університету, де читає лекції з двох тем: «Позитивна критика матеріалістичної концепції історії» і «Соціологія держави». Ці лекції, підготовлені вченим на основі його досліджень з порівняльної соціології релігії та держави, викликали великий інтерес і проходили у переповнених аудиторіях. У Відні він виступив також перед офіцерами австрійської армії, яким прочитав доповідь «Про соціалізм».

Після капітуляції Німеччини 1918 р. вчений стає експертом німецької делегації у Версалі. Крім участі у державно-правовій експертизі вчений прагнув до діяльності у практичній політиці. У грудні 1918 р. він бере участь у роботі засновницького комітету Німецької демократичної партії і стає її членом. У цьому ж місяці Вебера висувають кандидатом від цієї партії для виборів у Національні збори. Але невдовзі він відмовляється від депутатського мандата, вирішує більше не займатися політичною діяльністю.

На початку 1919 р. Вебер повертається до викладацької роботи, читає у Мюнхені дві знамениті доповіді: «Наука як покликання і професія» та «Політика як покликання і професія». У Мюнхенському університеті він читає лекції винятково з проблем теоретичної соціології.

У цьому ж році Вебер бере участь в роботі комісії по підготовці проекту Веймарської конституції. Вчений продовжує також працювати над книгою «Господарство і суспільство», що мала підзаголовок «Нарис розуміючої соціології». На жаль, ця праця залишилась незавершеною.

На початку літа 1920 р. він ще читає лекції з соціології держави, готує до друку першу частину «Вчення про соціологічні категорії», доопрацьовує перший том узагальнюючого «Зібрання творів з соціології релігії». Але рантова хвороба перервала його наукові заняття. Пізно встановлений діагноз виявив тяжку форму пневмонії, яка й стала причиною смерті вченого 14 червня 1920 р.

Методологічні орієнтири. Соціологічна система М. Вебера належить до перших систем так званої *гуманістичної соціології*. Головна особливість останньої полягала в її антипозитивістській спрямованості. Представники гуманістичної соціології вважали, що соціальні явища не є об'єктами, які належить вивчати з допомогою методів природознавчих наук. Навпаки, особливий онтологічний статус соціальної дійсності вимагає застосування інших — відмінних від природознавства — стандартів науковості. Суспільство та його індивіди трактувалися як такі, що постають у процесі соціальної інтеракції, а не як «готові» факти. Тим самим у визначенні свого предмета, яким виступає соціальна взаємодія, гуманістична соціологія не додержується постулатів ні психологізму, ні соціологізму.

В цілому для гуманістичної соціології характерно робити акцент на визначенні соціальних фактів зсередини, а не ззовні. Її представників більше хвилюють цілі індивідів, ніж їхня зовнішня поведінка, вони цікавляться не стільки об'єктивною ситуацією, в якій опиняються індивіди, скільки тим, як індивіди витлумачують дану ситуацію.

Вебера цікавить не всіляка взаємодія індивідів, а тільки така, в якій ті беруть участь осмислено, свідомо. Він вважає, що в такій взаємодії індивіди враховують у своїх діях поведінку інших і намагаються впливати на неї. Відтак соціальна взаємодія не розглядається як простий наслідок взаємозв'язку стимул — реакція, а прив'язується скоріше до сфери значень і смислів, ніж до інстинктів чи рефлексів. У цьому відношенні визнавалось необхідним використання такої процедури, як *розуміння*, що вважалася протилежною за своїм характером природознавчій операції пояснення, рекомендованої до застосування в соціальній науці позитивістами. Хоча мож-

ливості розуміння як дослідницької процедури досі не прояснені остаточно, однак її використання в сучасній соціології визнається обґрунтованим. Вебер був одним з перших, хто зробив значний внесок у початкове формулювання даної процедури.

Взагалі, німецький соціолог відомий тим, що надавав особливого значення ролі суб'єктивних компонентів пізнання в соціальних науках. В цьому відношенні його розуміюча соціологія стала однією з перших в історії соціологічної думки спроб дослідити участь суб'єктивних компонентів у пізнанні суспільних явищ. Проблематика розуміння, смислу, ціннісного аналізу явищ культури та соціальних дій, розгляд функцій позанаукових цінностей та практичних оцінок — ось далеко не повний перелік того, що цікавило Вебера у зв'язку з аналізом ролі суб'єктивності в соціологічному пізнанні.

Формування методологічних поглядів Вебера щільно пов'язане з теоретичною ситуацією в європейському суспільствознавстві наприкінці XIX ст. У цей час тут почалася велика методологічна дискусія поміж прихильниками позитивізму-натуралізму та антипозитивізму-суб'єктивізму по проблемі загальної значущості наук про культуру. Ця проблема стала центральною і в дослідженнях німецького соціолога.

Відомі філософи того часу В. Дільтей та Е. Гуссерль були першими, хто виступив проти натуралістичної, позитивістськи орієнтованої соціальної науки, яка розглядала соціокультурну реальність по аналогії з природою та встановлювала однаковість методів дослідження природи й суспільства. На їхню думку, позитивістський ідеал наукового знання не годиться для наук про культуру, бо останні за своїм предметом принципово відрізняються від природознавства. Специфіка соціокультурної реальності потребує застосування іншого, ніж у природничих науках, дослідницького методу. Вебер згоден з такою антинатуралістичною позицією.

Подібно до Дільтея і Гуссерля Вебер — прихильник історичної школи у німецькій гуманістиці наприкінці XIX ст., яка орієнтувалась на *індивідуалізуючий* розгляд соціокультурної реальності, пізнання соціальних явищ у їхній історичній специфіці. У цілковитій згоді з постулатами цієї школи німецький соціолог вважає, що знання загальних законів у науках про культуру «ніколи не буває цінним як таке», воно не є власне знанням про соціокультуру, а лише одним з допоміжних засобів її пізнання.

У своїй теорії науки Вебер опирався також на ідеї представників Баденської школи неокантіанства, передусім Г. Ріккерта. Характерна для останнього проблема селекції історичних даних, а також їхньої організації в смислову цілісність стала значущою для Вебера. Він згоден з неокантіантським тлумаченням пізнання, відповідно до якого пізнання є не просто відображенням дійсності, а *витвором* суб'єкта, що пізнає її, використовуючи певні дослідницькі підходи.

Сприйняв Вебер і метод *віднесення до цінності* (*Wertzbeziehung*), який Ріккерт називав «історично-індивідуалізуючим методом» наук про культуру. Обидва теоретики вважали, що даний метод є необхідним засобом вирізнення якогось фрагмента соціокультурної дійсності як предмета наукового пізнання. Цей метод, за Ріккертом, передбачає існування апріорної, ірреальної, незмінної системи цінностей платонівського типу, що лише почасти може бути реалізована в історичному процесі і як така підлягає розпізнаванню дослідником. У трактовці Вебера цінності, навпаки, не ірреальні, а реальні, вони емпірично існують у сфері культури й здатні виявлятися фактично. Це дало змогу німецькому соціологові використовувати поняття «віднесення до цінності» для позначення взаємозв'язку, що існує між предметом дослідження та системою цінностей, яку визнає дослідник. Саме реальні, історично сформовані цінності, не завжди сповна усвідомлювані дослідником, детермінують його науковий інтерес, зумовлюють вибір фрагмента соціокультурної дійсності як предмета наукового дослідження.

Не випала з-під уваги Вебера і ріккертівська ідея про чітке *розрізнення віднесення до цінності і практичних оцінок*. Уявляється, що саме ця ідея була першоосновою для розробки Вебером так званого принципу *свободи від оціночних суджень* (*Wertfreiheit*), який він зв'язав з вирішенням проблеми об'єктивності соціологічного пізнання в цілому.

Неокантіанська класифікація наук, що охоплювала *індивідуалізуючі* (науки про культуру) та *генералізуючі* (природознавчі) *науки*, у трактовці німецького соціолога була дещо модифікована. Замість індивідуалізуючих та генералізуючих наук Вебер вирізняє два напрями наукових інтересів і відповідно два типи наук: науку, орієнтовану на вивчення *загальних законів* (*Gesetzeswissenschaft*), та науку, що досліджує *конкретну дійсність* (*Wirklichkeitwissenschaft*). Напрями наукового інтересу незалежні від тих явищ, котрих вони стосуються. Падіння скелі чи вбивство Цезаря можуть аналізуватися в обох перспективах. Не природа, спосіб буття досліджуваних явищ, а логічна своєрідність пізнавального інтересу визначає специфіку зазначених типів наук, прикладом яких, за Вебером, в одному випадкові може бути політична історія, а в другому — природничі науки. Таким чином, німецький соціолог припускає можливість існування наук, орієнтованих на пошук загальних законів. Однак та наука, якою він сам хотів би займатися, має, на його думку, цілком інший характер.

Соціальна наука як наука про дійсність. Слідом за Ріккертом Вебер виходить з того, що дійсність, якою займається соціальна наука, складається з незлічимої кількості елементів, рис, факторів, явищ. За своїм характером ця дійсність аморфна, невпорядкована, хаотична. Завдання соціальної науки, котру німецький соціолог називає *наукою про дійсність*, полягає в намаганні зрозуміти реальне

життя в його своєрідності, встановити культурну значущість явищ у їх специфічному вигляді, з'ясувати причини їхньої історичної особливості. До того ж наукове пізнання Вебер вважає галуззю, де раціонально впорядковується хаотична дійсність.

З усієї різноманітності емпіричної дійсності предметом наукового пізнання може стати, за Вебером, тільки якась обмежена її частка, істотна й важлива для дослідження. Критерієм такого вирізнення не може бути емпірична регулярність, бо, гадає німецький соціолог, не можна визнати важливим те, що просто регулярно повторюється. Таким критерієм можуть бути лише релігійні, моральні, естетичні, політичні та інші цінності, що визначаються як такі у даній культурі. Тільки через віднесення до ціннісних ідей культури конкретний фрагмент дійсності стає значущим для наукового дослідження. Через це емпірична реальність сама постає як «культура», а поняття культури виявляється ціннісним поняттям.

Метод віднесення до цінності можна кваліфікувати як апріорну передумову наук про культуру. З емпіричних досліджень, за Вебером, не випливає знання того, що для нас має значення. Тільки цінності культури, які ми визнаємо, стають передумовою того, що щось взагалі може бути предметом досліджень. Саме визнані цінності вносять порядок до хаосу емпіричних явищ, дають змогу їх селекціонувати. Звідси німецький соціолог робить висновок, що в галузі наук про культуру нема і не може бути *безпередумовності.* Цілком «об'єктивного», «неупередженого» наукового дослідження соціокультурної реальності не буває. Більше того, Вебер впевнений, що науковому пізнанню передує можливість позанаукового освоєння дійсності, наприклад, її ціннісно-смислова інтерпретація з боку практично діючих людей. Здатність людей надавати сенс навколишньому світові виявляється взагалі, за Вебером, *трансцендентальною умовою* можливості наук про культуру і соціальної науки про дійсність зокрема.

В цілому щодо наукового дослідницького процесу цінності культури відіграють вельми важливу роль. Пануючі ціннісні ідеї даної епохи чи суспільства стають визначниками «точок зору» дослідника, сприяють формуванню його ціннісної позиції. І це є певною гарантією супроти суб'єктивної сваволі в науковому дослідженні. Цінності культури впливають на вибір дослідницької проблематики, добір емпіричного матеріалу, можуть виступати як предмет соціальної науки, наукової критики. Отже, веберівська соціальна наука про дійсність щільно пов'язана з позанауковими цінностями.

Концепція ідеальних типів. Важливе місце в соціальній науці Вебера має концепція ідеальних типів. Відповідно до своїх методологічних засад німецький соціолог вбачає в ідеальних типах насамперед пізнавальний інструмент, який дослідник конструює і використовує для впорядкування хаотичної дійсності та її розуміння.

Згідно з Вебером, ідеальний тип не є ні гіпотезою щодо дійсності, ні описом самої дійсності, ні її ідеалом. Ідеальний тип є *теоретичним конструктом, «мисленим образом»*, що створюється з допомогою виділення, загострення, підсилення окремих елементів дійсності, які дослідникові видаються істотними.

Принциповим моментом веберівської трактовки ідеальних типів стало визнання того, що вони не мають десигнатів в емпіричній дійсності. Свою «реальність» ідеальні типи знаходять вийнятково через зіставлення з конкретно існуючою емпірією. Тим самим припускається первісний розрив між ідеальними типами та емпіричною дійсністю. Внаслідок зіставлення з ідеальними типами емпіричні факти можуть отримати лише негативну характеристику, бо ціллю такого зіставлення є визначення міри відхилення фактів від своїх еталонів — ідеальних типів.

Отже, не йдеться про визначення реальних зв'язків між соціальними явищами; з допомогою ідеально-типових «утопій» або «чистих фікцій» Вебер лише логічно розмірковує про ті чи інші емпіричні факти. Німецький соціолог наполягає на суто логічному *смислі ідеальних типів*, підкреслює їхній «об'єктивно можливий» характер. Ідеальні типи як «утопії», «фантазії», «чисті фікції» не претендують, за Вебером, на емпіричну значущість, але й не мають нічого спільного із зобов'язаністю, сферою оціночних суджень. На відміну від таких суджень ідеальний тип — «щось цілком індиферентне», його не треба змішувати з чимось іншим, «не суто логічною досконалістю». Аби запобігти змішуванню принципово відмінних сфер — логічної та оціночної, Вебер рекомендує як засіб «наукового самоконтролю» дотримуватися «різкого розподілу» ідеальних типів у їх логічному значенні і оціночних суджень про дійсність з позицій ідеалів.

Вебер відокремлює *історичні та соціологічні* ідеальні типи, беручи до уваги різність їхніх ступенів узагальнення. Історичні ідеальні типи, як правило, локалізовані у часі та просторі, соціологічні — більш абстрактні. Прикладами перших є такі понятійні конструкції, як «капіталізм», «середньовічне місто» та ін., других — «церква», «легітимний порядок», «бюрократія» тощо.

Конструювання ідеальних типів німецький соціолог розглядає як творчий акт, з допомогою якого утворюється специфічний образ дійсності. Це й робить її більш осмисленою та зрозумілою для дослідника. Отже, ідеальні типи, за Вебером, — незамінний евристичний засіб соціальної науки.

Принцип «свободи від оціночних суджень». Наукове пізнання постійно зазнає впливу позанаукових цінностей. Крізь світогляд та практичні установки вчених вони проникають у дослідницький процес, наукову аргументацію. Втручання позанаукових цінностей, за Вебером, може спотворювати наукове знання. Отже, необхідно захищати об'єктивність соціальної науки. Для цього німецький учений

формулює *принцип «свободи від оціночних суджень»*, за яким наукові дослідження треба звільняти від будь-яких оціночних, позанаукових нашарувань.

Висуваючи дану вимогу, Вебер чудово усвідомлював, що вчений, в принципі, не може не ставитися позитивно чи негативно до тих чи інших соціальних явищ. Однак, на його думку, вчений повинен залишити власні переконання й оцінки за межами своєї науки. Інакше вони будуть впливати на об'єктивність наукового дослідження. І тоді замість об'єктивних результатів, вважав німецький соціолог, ми зможемо отримати лише наукоподібний виняв партійної позиції дослідника. Практично-політичні установки, оцінки й науковий аналіз політичних утворень, партійних позицій — це дві окремі сфери, змішування яких неприпустиме.

Вчений переконаний, що привнесення ціннісних мотивів в об'єктивне, наукове дослідження суперечить суті наукового мислення. В університетських аудиторіях студенти не повинні займатися політикою, пропагандою тих чи тих практично-політичних оцінок та ідеалів. Принцип «свободи від оціночних суджень» вимагає того самого і від викладачів. Якщо останні у своїх лекціях не можуть відмовитися від практичних оцінок, то вони, рекомендує Вебер, мають робити це цілком очевидним для всіх способом. Тобто університетським викладачам німецький соціолог радить дотримуватися позиції «інтелектуальної чесності».

У соціальній науці розділити емпіричні висловлювання і практичні оцінки досить важко. Це усвідомлював і Вебер. Та все-таки наполягав на тому, щоб наукове дослідження було звільнене від практичних оцінок і норм. Останні, за його розумінням, вказують напрям емпіричної наукової праці, але самі не повинні тут бути присутніми. За думкою німецького соціолога, «завданням емпіричної науки не може бути створення обов'язкових норм та ідеалів, з яких потім будуть виведені рецепти для практичної діяльності». Тим самим тільки знання, вільне від оцінок, норм та ідеалів, оголошувалось Вебером єдино об'єктивним.

На думку вченого, емпірична наука фіксує все в межах сутнього, а тому не може втручатися у сферу зобов'язаності, у світ цілей та ідеалів. У цьому зв'язку емпірична наука не в змозі раціонально обгрунтовувати людські цінності. Вебер вважає, що судити про значущість людських цінностей — справа віри, спекулятивного споглядання життя і світу з огляду на їхній смисл, а не предмет емпіричної науки. Остання корисна людям передусім інструментально: вона розробляє техніку оволодіння життям шляхом розрахунку, виробляє методи мислення, різні робочі інструменти та навики поводження з ними, сприяє поясненню навколишнього світу. Однак емпірична наука, підкреслював німецький соціолог, не має ніякого значення для формування світогляду людей, бо не може своїми засобами збагнути та пояснити сенс цього світу.

У своїй творчості Вебер не завжди дотримувався тих методологічних засад, котрі формулював і наполегливо захищав. Це стосується й принципу «свободи від оціночних суджень». Запальні виступи вченого на політичні теми, про захист автономії університетів, розвиток парламентаризму в Німеччині були, без сумніву, далекі від названого принципу. Проте німецький соціолог мав на увазі реалізацію даного принципу щодо наукової, а не політичної діяльності. Якщо вчений обрав предметом дослідження певне соціальне явище, то він повинен, за Вебером, виявити свою неупередженість, об'єктивність, вивчати його з максимальною точністю, яку можна порівняти з точністю природознавчих наук. Дослідник не повинен допускати будь-якого втручання у науковий процес суб'єктивних оціночних суджень, яке б значення вони не мали. Саме у цьому і вбачав німецький соціолог смисл принципу «свободи від оціночних суджень» в соціологічній науці.

На практиці реалізація даного принципу досить складна з багатьох причин. Та докладати зусилля для його досягнення необхідно. Саме в такій функції веберівський принцип «свободи від оціночних суджень», як уявляється, не втратив значення для соціологічної науки й досі. Водночас надто широке тлумачення даного принципу приводить до так званої ціннісно-вільної соціальної науки. У дусі Вебера це наука про сутнє, яка не має відношення до сфери зобов'язаності. Завданням такої науки, як зазначалося, не може бути розроблення норм та ідеалів для практики. Однак подібна методологічна позиція суперечить принаймні прикладній орієнтації сучасної соціології та тим потребам соціальної практики, що можуть бути задоволені з допомогою соціологічного знання.

Основні категорії розуміючої соціології. У творчості Вебера можна умовно виділити два етапи. На першому він є насамперед істориком культури, який досліджує у дусі неокантиантських «наук про культуру» історичну дійсність. На другому — німецький вчений розробляє концепцію розуміючої соціології, здійснюючи перехід від історичного пізнання до соціологічного.

Соціологію він визначає як науку, що намагається пояснити свій предмет — *соціальну дію* — на основі *розуміння*. Розуміння для Вебера є специфічною категорією, з допомогою якої можна пояснити людську поведінку. При цьому мається на увазі поведінка окремого індивіда чи групи індивідів. Окремий індивід та його поведінка розглядаються як «клітинка» соціології, її «атом», «найпростіша єдність», що далі не підлягає вже ніякому роздрібненню. У своєму тлумаченні розуміючої соціології німецький учений дотримується позиції *номіналізму* чи *методологічного індивідуалізму*. Він гадає, що такі поняття, як «держава», «суспільство», «феодалізм» тощо означають певні категорії спільної діяльності людей. Звідси завдання соціології полягає в тому, щоб звести їх до «зрозумілої» поведінки, а це завжди означає тільки одне: до поведінки окремих людей, що беруть участь у цій діяльності.

Однак зрозуміти можна тільки таку поведінку, що має певний суб'єктивний смисл для її суб'єкта. Таким чином, предметом розуміючої соціології завжди виступає осмислена дія, дія, що пов'язана із «суб'єктивно передбачуваним смислом». Звідси генеральне завдання розуміючої соціології міститься «в інтерпретуючому розумінні свідомо орієнтованих людських дій».

Таке розуміння, за Вебером, може бути або *безпосереднім*, або *пояснюючим*. Наприклад, ми безпосередньо «розуміємо» смисл правила 2 x 2 = 4 або гнівний спалах, що проявляється у виразі обличчя, ірраціональних жестах . До безпосереднього розуміння належать також дії лісоруба, людини, яка протягає руку до дверей, щоб закрити їх, мисливця, який цілиться, щоб вистрілити у звіра, і т. п.

Із пояснюючим розумінням ми маємо справу тоді, коли «розуміємо», який смисл вкладав у правило 2 x 2 = 4 той, хто його придумав і записав, чому він зробив саме тоді, коли був зайнятий комерційною калькуляцією, демонстрацією наукового досліду, технічними розрахунками тощо. Порівняно з безпосереднім розумінням пояснююче розуміння є вищим рівнем пізнання людських дій. Воно орієнтоване не на виявлення смислу самого акта дій, а на пізнання мотивів, котрими користується індивід при виконанні даного акту. В цьому разі йдеться не про те, що індивіди роблять, а *про те, чому вони щось роблять.*

У структурі людських дій німецький вчений вирізняє особливий клас соціальних дій. Соціальну дію він тлумачить як дію, що своїм смислом орієнтована на поведінку інших індивідів. Поведінка індивіда не може бути названа соціальною, якщо вона орієнтована тільки на речові об'єкти. Крім того, не всі типи взаємовідносин людей мають, за Вебером, соціальний характер. Зіткнення двох велосипедистів, наприклад, не більш, як пригода, подібна до явища природи. В той же час намагання кого-небудь з них уникнути цього зіткнення є вже соціальною дією, тому що в такому випадку ми маємо справу з виявом орієнтованої за смислом поведінки одного велосипедиста відносно іншого.

Залежно від наближення соціальної дії до певної межі, за якою вона може бути названа осмислено орієнтованою, Вебер вирізняє чотири її типи. Найближче до цієї межі, а то й на самій межі, стоять *традиційні* та *афективні* дії. Далі йде раціональна дія, яку німецький соціолог поділяє на *ціннісно-раціональну* й *цілераціональну*.

Традиційні дії базуються на тривалій звичці людей. Більша частина їхньої повсякденної поведінки може бути зарахована до даного типу. Водночас подеколи традиційна дія може наближатися або трансформуватися в афективну дію. Остання зумовлена афектами чи емоційним станом індивіда. Часто ця дія опиняється за межами того, що осмислено орієнтоване. В цілому традиційні та афективні дії часто межують і з поведінкою суто реактивною, несвідомою, і з раціональною поведінкою, у межах якої або вірять в якусь самодостатню цінність незалежно від наслідків (ціннісно-раціональна дія), або осмислено добирають відповідних засобів для реалізації поставленої мети, враховуючи можливі наслідки (цілераціональна дія).

Ціннісно-раціонально діє той, хто вірить у певну самодостатню цінність — релігійну, естетичну або будь-яку іншу, незважаючи на можливі наслідки. Цей тип дії завжди підпорядкований «заповідям» чи «вимогам», у підляганні яким бачить свій обов'язок даний індивід. Цілераціональна дія притаманна тим індивідам, поведінка яких орієнтована на мету, засоби та побічні результати цієї дії. В такому разі індивід діє не традиційно, не афективно, не задля обов'язку, а на підставі осмисленого, раціонального розрахунку, співвіднесення наявних засобів для досягнення поставленої мети та можливих побічних результатів такої дії.

На думку Вебера, цілераціональна дія є, по суті, лише крайнім випадком, відносно якого інші зазначені типи дії завжди ірраціональні. Проте всі веберівські типи соціальної дії — це сконструйовані для соціологічного дослідження «понятійно-чисті типи, до яких більш-менш наближається реальна поведінка» людей. Отже, витлумачення соціальних дій базується не на необхідності, а на ймовірності їх здійснення.

В цілому для категорій веберівської розуміючої соціології («розуміння», «дія», «смисл» та ін.) характерна антипсихологічна спрямованість. Психологія, вважає німецький учений, взагалі не може бути основою розуміючої соціології, бо вона займається ірраціональною стороною поведінки людей, а не «раціоналістичним розумінням її смислу». Через це соціальні інститути й культурні значення не можна пояснювати на основі психологічних факторів, навпаки, саме соціальні інститути і культурні значення суттєві для пояснення психіки людей, гадає Вебер.

Принциповим поняттям веберівської розуміючої соціології є поняття *соціального відношення*, під яким маються на увазі взаємоорієнтовані за смислом вчинки кількох індивідів. У цьому зв'язку Вебер виділяє різноманітні типи соціальних відношень, типи їх легітимізації, типи соціальних груп, соціального порядку, панування тощо. Сюди ж примикають розроблені ним поняття харизми, бюрократії, класу, стану, партії. Усі вони складають систему так званих понять формальної соціології. Їхня особливість полягає, по-перше, в тому, що вони можуть бути зведені, зрештою, до соціальних дій. Наприклад, трьом типам панування — *легітимному, традиційному* та *харизматичному* відповідають раціональний, традиційний та афективний типи соціальних дій. По-друге, в усіх випадках *поняття раціональності* має для них принципове значення, бо використовується німецьким соціологом як універсальний критерій, з яким порівнюється реальна поведінка індивіда.

Висуваючи раціональність, раціоналізацію, цілераціональну поведінку як осьові методологічні засади своєї соціології, Вебер водно-

час не робить «висновку про переважання раціонального у повсякденному житті». Він вважає, що доля сучасного світу пов'язана із зростаючою раціоналізацією та інтелектуалізацією. Така, за його думкою, об'єктивна тенденція історичного процесу. Зростаюча вага цілераціональних дій, які відсувають інші типи поведінки людей, сприяє появі на Заході раціонального способу ведення господарства, раціональної держави, раціональної конституції, права, науки, раціонально гармонійної музики, архітектури, образотворчого мистецтва тощо. Все це веде до виникнення на Заході нового капіталістичного суспільства, яке не має історичних аналогів. Історія його генезису й розвитку, за Вебером, є історією зростаючої раціоналізації.

Займаючись історією, німецький вчений не будує якихось універсальних схем суспільно-історичного розвитку. Відхиляючи ідею існування непохитних законів історичного процесу, він, скоріше, орієнтується на пошук загальної тенденції суспільних змін. На його думку, до історії, яка складається, зрештою, з вільних дій індивідів, що борються за реалізацію протилежних ідеалів, не може бути застосоване поняття необхідності, а лиш поняття ймовірності. Це означає, що у будь-якій історичній ситуації існує теоретично необмежена кількість результатів, і ніколи заздалегідь не можна передбачити, який з них буде здійснений. Отже, суспільно-історичні зміни не мають своєї визначеної спрямованості. Проте такий висновок, мабуть, суперечить ідеї всеохоплюючої раціоналізації, неухильне зростання якої має свідчити про певний напрям розвитку, хоча б західної цивілізації.

Подібні суперечності, неоднозначності трапляються у працях Вебера досить часто. Як правило, вони випливають з принципового плюралізму методології німецького соціолога або зумовлені незавершеністю його наукових розробок, дискусійністю досліджуваних проблем, гіпотетичним характером поданих ідей.

Аналізуючи такі колективні суб'єкти дії, як держава, нація, акціонерне товариство, родина, німецький соціолог не в змозі втриматися на позиціях свого «методологічного індивідуалізму». Пропоновані ним пояснення досить різноманітні і аж ніяк не зводяться до розуміння соціальної поведінки з допомогою мотивів діючих індивідів. Досить часто в його аналізах соціальні дії скеровані не суб'єктивними намірами окремих індивідів, а всією системою соціальних дій. Розуміння як інтерпретуючий процес Вебер використовує не тільки для тлумачення суб'єктивних інтенцій діючих індивідів, смислу їхньої поведінки. З його допомогою він інтерпретує також смисли, об'єктивовані у соціальних структурах, цінностях та нормах. Тим самим німецький учений не витримує ним же самим окреслених методологічних меж розуміючої соціології. У своїх працях він часто переступає ці обмеження, керуючись не стільки певними методологічними міркуваннями, скільки здоровою соціологічною уявою.

Проте його розуміюча соціологія має й досі свою цінність як певна теорія та метод пізнання соціальної дійсності. Спираючись на категорію соціальної дії, Вебер цілком інакше тлумачить соціальні факти, ніж Дюркгейм. Згідно з його точкою зору, суспільство в цілому, інші форми колективності є тільки способами взаємозв'язку специфічних дій окремих індивідів, що виступають єдино зрозумілими для соціолога носіями цих дій. Саме з Вебера проблематика соціальної дії стає легітимною сферою соціологічної науки, що здобула подальший розвиток у працях А. Шюца, Ф. Знанецького, Т. Парсонса та ін. За оцінкою істориків соціології, постановка людини з її активністю та спонтанністю у центр наукового пізнання була своєрідним переворотом у теоретичній соціології кінця XIX — початку XX ст.

Час засвідчив високу плідність ідей німецького соціолога. Деякі з них стали вихідним пунктом нових соціологічних напрямів. Це стосується насамперед *розуміючої* соціології. Розробки Вебера мають основоположне значення і для впливової нині *теорії соціальної дії*. Веберівські ідеї використовуються у сучасних концепціях *соціології культури, науки, управління*. Те ж саме треба сказати і щодо *економічної* та *історичної соціології, теорії соціальної структури, соціальних інститутів, конфліктів та змін*. За сучасних умов важливими стали розробки всесвітньо-історичного порівняльного аналізу, осьові положення теорії модернізації, соціально-історичної інтерпретації досліджуваних явищ. У працях Вебера запропоновані також перспективи для критичного переосмислення та більш глибокого вивчення різних ціннісно-нормативних систем, культурних кругів, проблем релігії, етики, раціональності.

Оригінальність соціологічних ідей німецького вченого часто пов'язується з новим, несподіваним прочитанням традиційних пізнавальних дилем та відкриттям тут прихованих, раніше невідомих аспектів. Це стосується передусім таких дилем, як загальне та одиничне, історизм та формалізм, соціологізм і психологізм, розуміння та пояснення, індивід і суспільство, матеріальне й ідеальне, раціональність та ірраціональність, традиція і модерн, причина й наслідок.

Реалізація ідей Вебера у різних сферах соціологічного знання щільно пов'язана із розробкою відповідного понятійного апарату. В цьому відношенні Вебер запропонував власний словник понять і каталог соціальних форм, запровадив до наукового вжитку поняття соціальної дії, соціальної поведінки, соціального відношення, соціального ладу, вважаючи, що ці поняття складають корпус основних соціологічних категорій. Для розуміння механізму функціювання капіталізму як соціальної організації ним були розроблені також категорії влади, класу, стану, партії, бюрократії,

адміністрації, статусу, авторитету, престижу, стилю життя та ін., котрі активно застосовуються у сучасних соціологічних теоріях і дослідженнях.

У сфері методології Вебер вирізняється своїм *ідеалом наукової об'єктивності* соціологічного знання. Він тлумачить соціологію як «ціннісно-вільну», незаангажовану на користь тих чи інших соціальних сил наукову дисципліну. І це, на його думку, убезпечує її об'єктивну позицію. Те, що соціологія повинна бути неупередженою, надкласовою, надпартійною, об'єктивною, корисною для всіх, слугувати однаково всім, — цю ідею можна знайти у текстах Конта, Спенсера, Дюркгейма, Парето. Однак у жодного з них вона не була так систематично розроблена і різнобічно обгрунтована, як у Вебера. З часом створений ним ідеал наукової об'єктивності соціології став для багатьох її представників своєрідною «професійною ідеологією», котра не втратила значення і сьогодні.

Внесок німецького мислителя у розвиток соціології настільки вагомий та різноманітний, що це робить його буквально неоціненим. «Пречудова ерудиція» (Р. Арон) Вебера просто приголомшує, прозорливість його думки дивує й захоплює. Досить сказати, що теми, які він розробляв на початку нашого сторіччя, стали наприкінці сторіччя провідними темами світової соціології. Все це свідчить про історичну життєвість ідей німецького соціолога, про те, що його творчість досить сучасна, співзвучна реаліям сьогодення. Опанування творчого доробку Вебера нинішнім поколінням соціологів не тільки бажане, а й необхідне.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Вебер М.* Избранные произведения. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.
2. *Вебер М.* Избранное. Образ общества. — М. : Юрист, 1994. — 704 с.
3. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. — К. : Основи, 1994. — 261 с.
4. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М. : Изд. группа «Прогресс — Политика», 1992. — 608 с.
5. *Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н.* История и рациональность: социология Макса Вебера и веберовский ренессанс. — М. : Наука, 1991. — 367 с.
6. *Захарченко М. В., Погорілий О. І.* Історія соціології (від античності до початку XX ст.) — К. : Либідь, 1993. — 336 с.
7. *Патрушев А. И.* Расколдованный мир Макса Вебера. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. — 207 с.
8. *Ручка А. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
9. *Coser L.* Masters of Sociological Thought. — N.Y.: Harkourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
10. *Ritzer G.* Classical Sociological Theory. — N.Y.: McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
11. *Turner J., Beeghley L., Powers Ch.* The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1989. — 481 p.
12. *Szacki J.* Historia mysli socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. 2. — 456 s.

Розділ третій

ВИТОКИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (кінець XIX — початок XX ст.)

Соціологічна наука в Україні вбирає думки, теоретичні узагальнення та ідеї багатьох мислителів минулого, котрих можна зарахувати до зачинателів вітчизняної «протосоціології». Серед них М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко, Ф. Вовк, М. Туган-Барановський, М. Шаповал та ін. Вони у соціально-філософських розвідках, антропологічних, культурологічних та історичних дослідженнях торували шлях соціологічній думці в Україні, займали помітне місце в загальноєвропейському науковому й культурному русі. Тобто розвиток соціологічної думки в Україні став сплавом двох тенденцій, що визначали особливість її формування, — *сплавом універсального й національного.*

Універсальне, загальнонаукове виявлялось у поширенні, аналізі й розвиткові передових на ті часи соціологічних теорій, методів дослідження, ідей. Національною ж особливістю розвитку соціології на терені України було її тісне сплетіння із соціально-політичним життям, національно-визвольним рухом, поєднання з творчою спадщиною визначних представників наукової і громадської діяльності. Це визначало як загальнонаукові, наднаціональні риси доробку українських мислителів, так і певну специфічність їхніх підходів до вивчення соціальної реальності та використання соціологічних знань.

Незалежно від особистої національної приналежності (серед перших соціологів України ми знайдемо росіян, поляків, євреїв, німців) та країн, де вони вчились і працювали (Німеччина, Чехословаччина, Росія, Болгарія), а саме у діаспорі переважно продовжувала розвиватися українська соціологія пожовтневого періоду, — усі вони представляють нашу вітчизняну соціологію, її досягнення, особливості, історично зумовлені риси й тенденції розвитку, що утворили певну складову світової соціологічної думки.

ПОЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Біографічні відомості про М. Драгоманова. Мислитель і суспільний діяч, людина енциклопедичних знань Михайло Драгоманов (1841 — 1895) є найпомітнішою фігурою в українській «протосоціології». Він у числі перших вніс у наукові кола України соціологічне бачення, принципи й поняття нової дисципліни, ознайомивши з соціологією студентство Київського університету. Характерною ознакою його наукової діяльності був прогресивний європеїзм, активне просвітництво і популяризаторство передових на той час поглядів та теорій західноєвропейських мислителів, в тому числі фундаторів соціології — О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та ін.

Михайло Петрович Драгоманов народився 1841 р. у м. Гадячі, на Полтавщині. Відома українська родина Драгоманових вела свій родовід від козаків. Батько майбутнього вченого одержав юридичну освіту в Петербурзі й повернувся на Україну.

Михайло Драгоманов вчився у Полтавській гімназії, потім на історико-філологічному факультеті Київського університету, де згодом працював приват-доцентом.

У 60-ті роки він виявляє себе як кращий публіцист, людина демократичних переконань, захисник інтересів українського народу. Це викликає невдоволення царських чиновників. Незважаючи на захист магістерської дисертації, популярність серед молоді, російські власті перешкоджали йому зайняти штатну посаду в Київському університеті. М. Драгоманов їде за кордон, спілкується з провідними європейськими науковцями, бере активну участь у справах української громади у Відні, Львові. Після повернення додому він співпрацює з Південно-Західним відділенням Російського географічного товариства, веде плідну науково-дослідницьку роботу.

Водночас суспільно-політична та публіцистична діяльність у 70-х роках залишається сферою активного прикладання його здібностей. Вчений відстоює прогресивні політичні ідеї, які мали значний вплив на розвиток суспільної думки не тільки України, а й Росії та інших країн. Зокрема, разом з київською «Старою громадою» готує декларацію для демократичного руху в Галичині.

М. Драгоманов зазнавав постійних утисків, переслідувань, звинувачень у антидержавній діяльності, звільнень за «неблагонадійність». На фоні загального наступу на українську культуру, щоб запобігти арештові, він 1876 р. вирушає в еміграцію, де й перебував до кінця життя. Там на запрошення болгарського уряду як фахівець, чиї праці з питань всесвітньої історії, політичної соціології та державотворення набули європейського визнання, посів кафедру в Софійському університеті, став одним із засновників університетської бібліотеки.

До останніх днів М. Драгоманов не припиняв публіцистичної діяльності. 1891 р. вийшли «Чудацькі думки про українську національну справу» — робота, яку можна вважати політичним заповітом вченого. Помер він у Софії 1895 р.

У сфері інтересів М. Драгоманова як соціального дослідника були проблеми влади, державності, прав і свободи особи, етнічність, політика тощо — все, що тепер обіймається «політичною соціологією». Соціологія розумілась ним як універсальна і точна наука про суспільство, що синтезує всі галузі суспільствознавства. Тобто М. Драгоманов йшов у руслі класичної європейської традиції, яку репрезентував, зокрема, позитивізм. Водночас він пропонував власні оцінки й ідеї в царині соціального пізнання, критикував слабкості органіцистських теорій, наголошував на важливості історико-соціологічних чинників у фактологічному аналізі.

Соціологічний метод. Методологічні підвалини соціологічних розвідок М. Драгоманова базуються на його загальнотеоретичних переконаннях, уявленнях про сутність і завдання соціології в

цілому. Він поділяв властиве провідним ученим того часу бажання знайти «такі ж об'єктивно точні початки для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів науки природничі». Соціологія, вважав учений, має увібрати в себе до цих пір самостійні наукові галузі, як от: історію, політичну економію, науки про державу тощо. Тобто він прагнув до певного міждисциплінарного синтезу суспільних наук. Ці прагнення споріднюють українського теоретика із основоположниками західноєвропейської соціології, насамперед О. Контом, Дж. С. Міллем, Г. Спенсером, на ідеї яких він часто спирається. Проте, використовуючи загальні методологічні установки першого позитивізму, він критично ставився до деяких концептуальних положень його представників, які з різних причин не схвалював. Можна стверджувати, що М. Драгоманов був не тільки пропагандистом позитивізму на Сході Європи, а й співавтором нової для того часу системи суспільного знання.

Наприклад, відоме його негативне ставлення до органістичних уподобань Г. Спенсера і заснованій на них філософії історії. Ця теорія, на думку М. Драгоманова, «в основі своїй має метафору», а використовувана в ній гіпертрофована аналогія є безпідставною. Критичні закиди робив він також циклічній теорії історичного розвитку Дж. Віко, аргументуючи свою позицію фактологічним і джерелознавчим аналізом. Він підкреслював, що кожну теорію треба розглядати в історико-соціальному контексті, із врахуванням особливостей світогляду епохи, що дає змогу відокремити міфологічні нашарування та їхні пізніші раціоналізації від достовірних фактів.

Задля досягнення точних узагальнень він пропонує метод *«логічної семантики»*, тобто аналітичного групування суспільних явищ, що досліджуються, їхню класифікацію і типологізацію. Суспільство у цьому ракурсі постає складною, багаторівневою структурою, яка обіймає три основні підсистеми: а) матеріал, з якого складаються суспільства (індивіди, народності); б) суспільства (їхні форми, родина, класи, державні й міждержавні союзи); в) продукти суспільної діяльності (матеріальні, моральні). Рівні суспільної структури так чи інакше розглядаються в історичних, етнографічних, політологічних працях українського соціолога й конкретизують його методологічний підхід.

М. Драгоманов виступав за багатофакторний підхід при аналізі суспільних явищ, підкреслюючи важливість усіх чинників, що впливають на суспільний розвиток: економічних, політичних, культурних. Така позиція була прогресивною реакцією на існуючі у ті часи тенденції до вульгарного, механістичного витлумачення принципів матеріалізму, зведення багатоукладності суспільних процесів до наслідків дії одного начала, хай географічного, економічного чи якого іншого. Він відстоював думку, що навряд чи можливе встановлення безумовно визначальної сторони суспільної взаємодії для всіх часів та народів.

Особливою прихильністю у М. Драгоманова користувався порівняльний метод. Його компаративістика надзвичайно широка і винахідлива: застосовувався порівняльний аналіз не тільки до представників різних етнічних чи соціальних груп, а й цих самих груп в різні історичні періоди, факти стародавньої історії зіставлялися з сучасними, виводилися певні артефакти минулого, які виявлялися в народних традиціях, звичаях, фольклорі. Український вчений цінував праці Е. Б. Тейлора і доповнював його спостереження власними прикладами.

Соціологічні методи класифікації та типологізації, групування фактів по родах і видах М. Драгоманов сполучав із принципом логічної систематизації, системним, конкретно-історичним підходом. При цьому наголошував на перевазі позитивно-фактологічних методів над ідеалістично-метафізичними спекуляціями.

Його аналіз соціально-економічної структури суспільства, використовувані поняття «клас», «соціальний стан», «політична організація» тощо були насичені соціологічним змістом і вирізнялись піонерським як на ті часи характером.

Розуміння суспільного прогресу та соціальної еволюції. У своїх історичних і культурологічних працях М. Драгоманов не раз звертався до об'єктивних закономірностей історичного процесу. Він доводив, що ніякими зусиллями окремих осіб чи соціальних груп, урядів та держав неможна зупинити течію «природнього руху історичного». Його світосприйняття пройняте історичним оптимізмом, вірою у соціальний прогрес. Притримуючись позитивістської інтерпретації суспільного розвитку як закономірного, такого, що має певну логіку, він цю логіку обгрунтовував ідеєю прогресу. Вбачав у ній зброю розвінчання ідеалізацій минулого, засіб виявлення внутрішніх причин історичних змін, основу об'єктивного соціологічного розгляду.

У драгоманівському розумінні прогресу наголос робиться на матеріальних його чинниках (демографічні, господарчі, культурні, соціальні). Він розмірковував над об'єктивними потребами суспільства, які визначають усі інші сторони життя людей. Рівень і характер реалізації цих потреб, на його думку, вирішально впливає на хід та спрямованість розвитку суспільства. Він був проти позаісторичного використання поняття «прогрес», так само, як і спроб тлумачити поступ суто в ідеологічному контексті. Критерії прогресу, за його аргументами, треба встановлювати об'єктивно-науковим способом, відштовхуючись від практичних потреб і завдань.

Розуміння прогресу в українського соціолога пов'язане з бажанням обгрунтувати власну концепцію соціальної динаміки. Як зазначав М. Драгоманов, варто завжди пам'ятати, що на світі немає нічого постійного, застиглого, навпаки, спостерігаються переміни, рух, еволюція. Це він відносив і до політико-адміністративних порядків, станів свідомості, «національних святощей». Мета соціальних

наук — завбачати напрям руху, його закономірності. Поняття соціальної динаміки для нього ширше, ніж поняття прогресу. Він використовує його як дискриптивне, на відміну, наприклад, від нормативізму Г. Спенсера, для якого соціальна динаміка пов'язана тільки з тими силами, які суспільство рухають до довершенності, або від перебільшеного сцієнтизму О. Конта, який вбачав у позитивній науці панацею від усіх негараздів.

Соціальна еволюція у М. Драгоманова — осьова категорія пояснення суспільного розвитку. Він визнавав можливість і революцій, навіть запропонував свою класифікацію соціальних катастроф. Проте перевагу віддавав еволюції в значенні поступового, невибухового прогресивного руху суспільства, в якому і за результатами якого люди одержують більший простір для індивідуального й громадського самовиразу, вирішення життєвих проблем. Зміна суспільного ладу розуміється ним як подія, що підготована протягом тривалого періоду трансформаціями умов матеріального життя, засобів господарювання, ростом суспільної свідомості, поширенням нових ідей, розвитком культури тощо. Тобто ідея соціальної еволюції протиставлялась ним однобічному революціонізмові.

М. Драгоманов намагався примирити контівську і спенсерівську трактовки соціальної еволюції, трактуючи першу як необхідну, закономірну філіацію ідей, а другу як генезис матеріального світу, розвиток соціальних структур та інститутів. За українським соціологом, духовна складова соціальної еволюції при всьому своєму значенні для прогресу все таки похідна від господарських змін, росту промисловості, торгівлі. Саме останні дають поштовх формуванню нового світогляду, передових ідей.

Розуміння соціальної еволюції як нормального, природнього шляху розвитку суспільства підводило Драгоманова до критичного ставлення щодо марксистської дихотомії «еволюція — революція», абсолютизації революційних зламів. Правота нашого вченого-соціолога не раз підтверджена історією нашої державності.

Політичний лібералізм. Є всі підстави розглядати М. Драгоманова як основоположника вітчизняної *політичної соціології*. Проблеми влади, взаємин між державою і суспільством, між громадянськими пріоритетами й правами індивідів, ціле коло етнополітичних питань постійно були предметом уваги вченого. В аналізі цих проблем проявляються усі характерні риси драгоманівського соціологічного методу, його уявлень про суспільний прогрес.

Вже у перших своїх наукових роботах, присвячених історії Римської імперії, М. Драгоманов намагався розв'язати загадку влади, вплив її форм на життя народів. Досліджуючи різні політичні режими, особливості взаємин між владою світською й духовною, впливи політичної системи на можливості реалізації прав і свобод громадян, він підходив до них історично, спирався на свою версію позитивістської концепції соціальної еволюції. Обгрунтовував поло-

женння, що політичне життя завжди рухливе, старе замінюється новим при наявності певної соціально-політичної зміни. Для відображення історичної динаміки систем влади він звертався до періодизації та класифікації суб'єктів владних відносин, показував, що політична динаміка, зміна суб'єктів влади є частиною еволюції соціальної.

Дослідження вченого в галузі відносин церкви й держави торкаються проблеми взаємодії політичної організації суспільства з пануючою в ній ідеологічною системою. Він, зокрема, негативно ставився до ідей єдності церкви, державного втручання в духовне життя, доводив, що коли світоглядна система набуває статусу державної ідеології, вона вступає в суперечність з принципом свободи совісті, як це бувало в Російській імперії.

Український теоретик виступає із загальних для ліберального мислителя позицій, відстоює принципи *ідеологічного плюралізму* — найбільш прийнятних для організації духовного життя в цивілізованому суспільстві, вказує на зв'язок ідеологічного догматизму і політичної неволі. Пристрасно захищаючи демократичні *цінності, він залишався тверезо мислячим політиком, соціологом-реалістом.* Демократія для нього не була кінцевою метою реформ, ні панацеєю від суспільних недугів.

Важливою темою драгоманівської політичної соціології був розгляд принципів *федералізму і централізму.* (Перше видання збірки політичних праць Драгоманова в Росії 1908 р. мало підзаголовок «Центр і окраїни»). М. Драгоманов був прихильником федералізму, боровся за децентралізацію і місцеве самоуправління, за федерацію вільних общин-громад, вбачав кращі зразки федералізму у минулих козацьких республіках України та тогочасній Швейцарській спілці.

Вчений розглядав права і свободи людини в контексті політичної реальності, яка існувала в Російській імперії. Ця реальність не давала підстав вважати, що національно-визвольний рух дасть бажані результати. Тому цивілізований шлях до конфедерації автономних регіонів, встановлення і вдосконалення федеративного устрою у суспільстві здавався М. Драгоманову найбільш доцільними і виправданими. Український соціолог завжди підкреслював, що тільки прогрес людини і суспільства, розвиток культури, прагнення до найбільш передових форм політичного життя й суспільної організації можуть служити поступу українського народу. В єднанні «освічених, добрих і чинних людей у нашій країні й сусідніх сторонах», наполегливій праці для освічення й добробуту усіх він вбачав справжнє народолюбство.

Його ідеї побудови нового суспільства виходили з таких понять, як «соціальний рух», «політичні революції», «історичний процес», «народності», «державні союзи» тощо. Аналізуючи ці поняття, вчений обгрунтовував висновок, що політична автономія, децентралізація влади, її розподіл — це шлях до демократизації

суспільства. Бюрократизації, регламентації громадського життя він протиставлював ідею конституційного уряду, ідеї свободи людини, її вільного вибору, освіченості й культури.

Загальна соціологічна концепція історичного процесу М. Драгоманова, пропаговані ним соціологічні методи пізнання дійсності, доробки з політичної соціології є вагомим внеском в історію соціологічної думки. Він йшов в ногу з розвитком історії, філософії, етнографії, соціології свого часу, піднявся на новий для гуманітарної науки в Україні рівень аналізу соціально-політичних процесів, закладав основи молодої української соціології.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Драгоманов М. П.* Вибране. — К.: Дніпро, 1991. — 489 с.
2. *Іванова Р. П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). — К.: КДУ, 1971. — 227 с.
3. *Довгиг В. А.* Українська ідея у політичній теорії М. Драгоманова. — К.: НМКВО, 1991. — 156 с.
4. *Лісовий В. С.* Драгоманов і Донцов // Філос. і соціол. думка. — 1991. — № 9. — 83 с.
5. *Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В.* Біля витоків соціологічної думки в Україні. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1995. — 130 с.

ГЕНЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Визначний громадський діяч і вчений. Михайло Сергійович Грушевський (1866 — 1934 рр.) є лідером інституалізованої соціології в Україні. Водночас він відомий як історик світового масштабу, етнолог, фольклорист, видатний політичний діяч, врешті-решт — як перший Президент Української Народної Республіки (1918 р.). Органічне поєднання науково-дослідницької та практично-політичної діяльності у справі розбудови української держави робить постать Грушевського неперевершеною в історії вітчизняної соціологічної думки.

Михайло Грушевський народився в 1866 р. на Холмщині (тепер територія Польщі) у сім'ї вчителя. Родина його багато мігрувала по Росії. Вчився він у Тифліській гімназії, багато читав, особливо захоплювався журналом «Киевская старина». У Київському університеті (1886 — 1890 р.) під керівництвом А. Антоновича він робить перші кроки в науці. Після переїзду до Львова працює у науковому товаристві ім. Т. Шевченка, в археологічній комісії, розпочинає історичні дослідження, які стали головними у його науковій роботі, знайшовши втілення у 10-томній «Історії України-Руси».

У 1903 р. на запрошення Вільної російської школи у Парижі Грушевський приїздить туди для читання лекцій з історії України, знайомиться з теоріями провідних соціологів того часу. Відтоді у нього не згасає інтерес до цієї наукової дисципліни.

Життєвий шлях Грушевського — це поєднання плідної наукової і видавничої роботи із суспільно-політичною діяльністю. Він зазнав переслідування і заслань (Симбірськ, Казань), брав участь у створенні Центральної Ради, очолював Українську Народну Республіку, далі — еміграція (з 1919 р.), повернення до Києва (1924 р.), робота в Академії, вигнання до Москви і раптова смерть під час лікування у Кисловодську в 1934 р.

У своїй соціологічній роботі М. Грушевський торкався надзвичайно широкого кола питань. Це і соціально-класова структура тогочасного суспільства, і динаміка громадських настроїв, і взаємини міста й села, і проблеми суспільно-політичного устрою, етносоціології та етнополітики, моралі тощо.

Формування історико-соціологічного бачення. Цей процес припадає переважно на час еміграції вченого, тому мало висвітлений у його науковій біографії. Разом з тим соціологія для Грушевського була не просто мінливим захопленням. Від заснування ним у 1919 р. у Відні соціологічного інституту аж до повернення на Україну він усього себе віддавав теоретичній роботі в цій галузі знань.

Вчений прагнув відповісти на питання: що таке людське суспільство, які закони його розвитку й прогресу? При цьому він спирався на «історичні факти», на метаісторичні концепції суспільного процесу, тобто будував свої умоглядні висновки, виходячи з об'єктивних засад соціальних знань. Грушевський вдався до методу історичного порівняння, взаємопроникнення соціології та історії в руслі контівської традиції розуміння предмета соціології. Тому є всі підстави твердити саме про історико-соціологічний підхід українського теоретика до вивчення проблем соціології.

Його теоретико-методологічні засади формувались під впливом концепцій Е. Дюркгейма та Л. Леві-Брюля, з якими Грушевський спілкувався під час перебування в Парижі. Дюркгеймівська «нова теорія пізнання», насамперед «правила соціологічного методу», за свідченням українського вченого, визначили напрямок його власних аналітичних розвідок.

Крім ідей французької соціологічної школи, Грушевський багато запозичив із праць В. Вундта, автора 10-томної праці з порівняльної історії психологічного розвитку народів, з яким він зустрічався у Лейпцігу. Відвідання Лондона й Берліна, що були центрами розвитку соціальних наук на рубежі віків, також мали велике значення для формування соціологічного бачення українського вченого. Тому, мабуть, вже у 1909 р. він іменував себе «істориком-соціологом». Соціологія, за висловом відомого українознавця О. Пріцака, стала «пасією Грушевського».

Отже, можна стверджувати, що М. Грушевський як соціолог сформувався у руслі класичної позитивістської традиції: французької соціологічної школи Е. Дюркгейма, антропологічних ідей Л. Леві-Брюля і психологічних підходів В. Вундта.

На засадах та принципах класичної соціологічної традиції був заснований **Український соціологічний інститут (УСІ).** Цей перший український соціологічний науковий заклад був заснований емігрантами на чолі з Грушевським 1919 р. у Відні і діяв до від'їзду останнього до Києва у 1924 р. (Частина засновників Інституту, засудивши повернення керівника до Радянської України, перебралася пізніше до Праги, де соціологічні кафедри українських закладів продовжували функціонувати.) До співробітництва в УСІ були залучені такі відомі українські суспільствознавці, як В. Старосольський, М. Шестопал, Д. Антонович, В. Липинський та ін. Протягом 1921 — 1922 рр., крім основної просвітительсько-лекторської діяльності, вони видали 13 книжок, що висвітлювали різні сторони минулого і сучасного життя України. Переважала соціо-антропологічна проблематика розвитку суспільства, його первинних форм та законів еволюції, яку Грушевський називав «генетичною соціологією». Так назвав він і теоретичний курс, що читав його в УСІ взимку 1920/21 р., а потім видав окремою книгою у 1921 р. у Відні.

«Генетична соціологія» й теорія суспільності. Головна соціологічна праця вченого «Початки громадянства (генетична соціологія)» була присвячена центральній проблемі тогочасної соціології — висвітлювала причини й фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства. Отже, теоретично осмислювалися фундаментальні соціокультурні зрушення і переломи у розвитку людства, форми людської життєдіяльності, що виразно проявилися у процесі індустріалізації західноєвропейських країн.

Сутність цих процесів трансформації соціологи вбачали в універсальних закономірностях переходу від традиційних форм суспільного життя до модернізованих, індустріальних (капіталістичних — за іншою термінологією), в соціокультурних змінах, які супроводжували цей перехід. Аналізувалися структурні трансформації, такі як криза традиційних інститутів (сім'ї, сусідніх та цехових відносин тощо), зростаюча спеціалізація праці, виникнення великих промислових центрів (що поглиблювало спеціалізацію), урбанізація життя, виникнення нових прошарків управлінців, зрощування промислової та державної бюрократії тощо. Внаслідок означених змін суспільство втрачало набуту цілісність, або, за визначенням Дюркгейма, на місце «органічної солідарності» приходила «механічна». Відтак, загострювалося питання про те, що ж взагалі робить суспільство суспільством?

Відповідь на ці питання Грушевський, як і більшість соціологів того часу, шукав у дослідженнях трансформацій традиційних типів суспільства, етнографічних та етнологічних дослідженнях, залучаючи до аналізу матеріали порівняльної антропології, зразки первісного світогляду і взаємин, колишніх форм громадської організації.

За задумом українського теоретика, його праця мала на меті:

по-перше, ознайомити широкі верстви української громадськості з новітніми течіями в соціології на фактичному матеріалі та на основі наукових узагальнень. Зробити це він намагався дохідливо, популярно (текст праці насичений цитатами і переказами поглядів провідних соціологів сучасності);

по-друге, визначити і прокоментувати основні методологічні проблеми дослідження форм суспільності, запропонувати універсальні підходи, які були б прийнятними для української реальності; відродити інтерес вітчизняної науки до соціологічних досліджень, приступити до розробки «генетичної соціології» в українознавстві (започаткованої раніше такими вченими, як Зібер, Сумцов, Вовк та ін.);

по-третє, обгрунтувати свою оригінальну концепцію становлення соціальності, виявити механізми і закони трансформації людського суспільства, відповісти на заклик часу, що проповідував «реакцію проти індивідуалізму і класовості», аби повернути, натомість, почуття шани до колективізму і солідарності, поєднати, таким чином у світоглядно-методологічному плані соціалізм і позитивізм.

Досліджуючи проблеми трансформації форм суспільності, «соціальні факти» сучасності та еволюційні процеси минулого, Грушевський підкреслював важливу роль протистояння індивідуалістичних і колективістських тенденцій, коли то одна, то друга періодично домінує в суспільному розвитку. Саме ця боротьба двох тенденцій стає домінантою ритму соціальної еволюції, що є об'єктом дослідження усіх соціальних наук.

Показово, що і сьогодні, як і на початку XX ст., не втратили актуальності дослідження перехідних соціокультурних ситуацій, яким завжди притаманна криза традиційних (усталених) форм людської життєдіяльності. Розробка цих проблем М. Грушевським є свідченням наукової проникливості українського теоретика. Класичними в соціології вважалися праці Дюркгейма про процеси диференціації та спеціалізації структур суспільства, демографічних та індустріальних факторів соціальних змін, праці Вебера про посилення раціональності та ціннісних суперечностей під час таких змін, дослідження Маркса про соціально-економічні протиріччя та ідеологічну боротьбу як невід'ємну складову соціально-історичних трансформацій тощо. Грушевський творчо використав передові соціологічні ідеї свого часу при розробці своєї концепції «генетичної соціології».

Він критично ставився до тлумачення соціальної еволюції за морганівсько-енгельсовою концепцією, що наголошувала на біологічних інстинктах, акцентуючи при цьому важливість психологічних та соціальних факторів. Для Грушевського була очевидною обмеженість спроб пояснити еволюцію суспільності, виходячи лише з еволюції подружжя. Підходи українського соціолога базуються на принципах органічного синтезу головних факторів розвитку людського суспільства: біологічного, психологічного і соціального. Він структурує значний етнополітичний та історичний матеріал, виділяючи такі стадії розвитку суспільності, як початок суспільної організації, племінно-родову організацію та процеси її розкладу, які знаменують перехід до сучасного, за його визначенням, класово-державного укладу.

Грушевський аналізує перехід до класово-державного устрою в різних культурах, виявляє визначальні явища-тенденції у формуванні держави епохи індустріалізму — наростання як індивідуалізму, всупереч колективістським засадам спільності, так і багатогранної нерівності, всупереч егалітарності племінного братства, тощо.

Розвиток держави, розірваної на різні класи, супроводжується, на його думку, появою нових вірувань і культів, що легітимізують новий лад, виникнення нових людських типів та зразків поведінки.

Характерно, що М. Грушевський, народник-демократ за переконанням, досить скептично ставився до можливостей демократії у новому класовому суспільстві. Разом з тим, розглядаючи механізми влади, він дійшов висновку, що панівна верхівка неминуче еволюціонізуватиме у бік подальшого пристосування до демократичних вимог, опановуючи право виражати всенародну волю, розчиняючи у своєму середовищі усі соціальні елементи, що спливатимуть на хвилях демократизації. Особливе місце в ідеологічному забезпеченні влади відводитиметься національним почуттям, якими «владущі верстви, звичайно, стараються заповнити ту моральну порожняву, що з'явилась на місці зруйнованої їх роботою племінної солідарності». Отже, М. Грушевський не цурався соціологічного аналізу досить гострих і актуальних проблем початку віку.

Соціологічна теорія вченого спрямована, насамперед, на визначення початків суспільності, історико-культурологічне її дослідження. Він прагне аргументувати тезу, що те, що називають «громадянством» чи «суспільністю», є ніщо інше, як «організоване людське множество», об'єднане почуттями солідарності та певними формами співробітництва. Кожне громадянство «завжди і скрізь» поставало і розвивалося подібним чином. Отже, є сенс у тому, щоб виявити та проаналізувати «організаційні форми співжиття і кооперації», визначити ступінь їх універсальності. Пріоритетним є при цьому виведення законів суспільного розвитку, висвітлення проблем їх подібності та відмінності від раціоналістичних, казуальних законів природознавства. Це була одна з центральних проблем часів становлення соціологічної дисципліни, вирішення якої було лише переведено у площину історико-антропологічних досліджень. Водночас український теоретик застерігав проти надмірного ототожнення початкових стадій людського розвитку (знову ж таки критикуючи морганівсько-енгельсову концепцію). Правильніше, на його думку, підходити до них як до «приблизно подібних» початків суспільності різних народів та країв, приділяючи більше уваги елементам доцільності і моральності, опосередкованій людській волі, що є важливими факторами усуспільнення. Отже, М. Грушевський ратує за розумний баланс детерміністичних і описових підходів, за поєднання об'єктивізму і психологічно-культурних принципів у рамках соціологічного пізнання початку XX ст.

«Українські переживання» і політична соціологія. Дослідження історичних різновидів суспільності автор «генетичної соціології» прагнув розгорнути на українському етнокультурному матеріалі. Він сподівався суто соціологічними методами дослідити чималі етнографічні здобутки українознавства, тим самим приєднавши «слов'янсь-

кий матеріал» до набутків європейської соціології, підкреслюючи водночас його специфіку. З цією метою залучалася спадщина таких відомих українських етнографів, як М. Зібер, М. Сумцов, Ф. Вовк, що досліджували давні братства та парубоцькі громади, залишки форм «комунального шлюбу» в досвітках та вечорницях, весільні ритуали тощо. Історик-соціолог намагався прочитати цей матеріал вже з позицій новітніх концепцій своєї дисципліни, посилити «соціологічні акценти» в аналізі змін соціальних форм, зокрема, шлюбних зв'язків, подружніх та інших видів відносин.

«Українські переживання» окреслили напрями перспективного розвитку української гуманітарної науки, стали науковим заповітом М. Грушевського (на жаль, вони не були продовжені за радянських часів з ідеологічних причин). Звернення до етно-культурних коренів соціальних явищ того часу мало ще одне пояснення: видатний громадський діяч і політичний лідер УНР прагнув відшукати наукові підвалини й засади національного державотворення в Україні. Тому його так цікавив генезис української державності. М. Грушевський вважав за потрібне відштовхуватись від історичних форм суспільності в Україні, культурних і етнічних вітчизняних особливостей та застосовувати наукові знання для практичних потреб відтворення української державності. Як державний діяч він розумів важливість розвитку «первинних форм громадянськості», організації й самоорганізації в українському суспільстві для побудови громадянського суспільства в сучасному тлумаченні. Він наголошував на пріоритетності в цьому плані розвитку національної самосвідомості, соціальної структурованості тогочасного суспільства. Разом з тим під «народом» він розумів переважно селянство України, той «середній клас», який, за його переконаннями, мав стати основою національно-демократичної розбудови.

Незважаючи на деяку ідеалізацію українства, слід зазначити, що М. Грушевський був одним із небагатьох громадських діячів революційних часів початку XX ст., який прагнув розробити наукові засади політичної стратегії. Його проекти соціального і національного будівництва спиралися на врахування таких чинників суспільної організації тих часів, як настрої народних мас, механізми демократичних свобод, вирішення «земельної справи» тощо, а також на принципи «народної єдності» (аналог «органічної солідарності»).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Грушевський М. С.* Початки громадянства (генетична соціологія). — Відень, 1921. — 299 с.
2. *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — Київ, 1991. — 227 с.
3. *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України — Руси. — Київ; Кембрідж, 1991.
4. *Потульницький В. А.* Історія української політології. — Київ, 1992. — 230 с.
5. *Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В.* Біля витоків соціологічної думки в Україні. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1995. — 130 с.

СОЦІАЛЬНА НАУКА БОГДАНА КІСТЯКОВСЬКОГО

Життєвий шлях. Б. Кістяковський (Кістяківський) (1868 — 1920 рр.) — вчений із світовим іменем, автор оригінальних соціологічних концепцій, борець за українську національно-визвольну справу. Його буремне життя і доля є яскравим відбитком революційних часів, де громадська і наукова діяльність переплелися в одне нескінченне змагання. Теоретик права, політичний діяч, публіцист — в історії соціологічної думки він залишиться як непересічний аналітик основних категорій соціології, її предмету та методологічного інструментарію.

Богдан Олександрович народився у відомій родині професора права Київського університету. Через слабке здоров'я, освіту він здобував спочатку удома, потім у гімназії. За участь у гуртку з вивчення української літератури був виключений із сьомого класу гімназії. Намагався продовжувати навчання у Чернігові, атестат зрілості отримав у Ревелі. З юнацьких років формуються такі риси його характеру, як самодисципліна, вміння зосередитись на головному. Богдан піддає себе спеціальній системі гартування і тренування, виховує наполегливість у науковій роботі.

У 1888 р. Б. Кістяковський вступив до історико-філологічного факультету Київського університету. В колі його інтересів — історія Росії та України, культурно-освітня робота. Під впливом ідей М. Драгоманова він переймається проблемами національного державотворення. Під час поїздки до Галичини (щоб зустрітися з М. Драгомановим) був заарештований австрійською поліцією із звинуваченням «у шпигунстві», а невдовзі, після повернення, вже київська жандармерія посадила його до Лук'янівської тюрми. Кістяковського було виключено з університету, знову багато що повторилося у долі невгамовного юнака. Пізніше він вступив до Харківського університету, але й звідти його було виключено за неблагонадійність. Він переїздить до Дерпту (Тарту), вчиться на юридичному факультеті, посилено вивчає європейські мови, захоплюється марксизмом. У 1892 р. під час поїздки на Волинь його в черговий раз заарештували. У кременецькій тюрмі Кістяковський займається вивченням німецької класичної філософії.

Лише з можливістю поїхати за кордон, до Німеччини, у 1895 р. настає період вирішального становлення Кістяковського як дослідника-суспільствознавця. Він вступає до Берлінського університету, вивчає право і філософію, працює у семінарі Зіммеля, перекладає твори останнього на російську мову. Його вчителів, а серед них були, крім Зіммеля, Вебер і Віндельбанд, здивували і вибір теми дисертаційної роботи українського вченого — «суспільство і особистість», і амбіції, і наполегливість молодого чоловіка. У 1897 р. Кістяковський виїздить до Парижа для роботи у Національній бібліотеці, працює в Страсбурзькому університеті, де захищає докторську дисертацію, пізніше опубліковану в Берліні. У цій праці ("Суспільство і особистість") аналізуються основні поняття соціальних наук: суспільство, держава, особистість, суспільний дух тощо. За оцінкою дослідника творчості Кістяковського В. Старосольського, який розглянув цілу низку рецензій на цю працю, названий твір поставив українського вченого в один ряд з фундаторами неокантіанства.

Наукову діяльність Б. Кістяковський поєднував з активною політичною і видавничою роботою. Разом із П. Струве він бере участь у виданні журналу «Освобождение», редагує «Критическое обозрение» (1907 — 1910) та «Юридические записки» (1912 — 1914), друкується у багатьох виданнях, бере участь в установчих з'їздах «Союза освобождения», разом з С. Булгаковим і М. Бердяєвим керує в Києві групою цього Союзу. У 1911 р. на знак протесту проти порушень університетської автономії Б. Кістяковський відмовляється від викладання в Московському університеті.

У 1916 р. в Москві виходить друком його узагальнююча книга «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права», в якій він об'єднав опубліковані раніше статті, і вже на основі цієї роботи у Харкові він захищає дисертацію на ступінь доктора права. Зайнявши кафедру державного права у Київському університеті, він з радістю сприймає проголошення Української Народної Республіки, активно працює в комісії з питань заснування Української Академії

наук, а потім, за рекомендацією М. Туган-Барановського, його обирають дійсним членом цієї академії.

Підхоплений хвилями громадянської війни, він опиняється в Єкатеринодарі, де обирається професором. Загострення старої хвороби, невдала операція і смерть у 1920 р. ставлять крапку у каркаломній долі видатної у багатьох відношеннях людини.

Методологія соціальних наук. У своїх перших роботах Б. Кістяковський велику увагу приділяв аналізові основних понять соціальних наук, обгрунтуванню наукових засад соціологічного дослідження. Він вважав, що основою соціального життя є взаємодія людей, в ній складаються певні форми колективної свідомості. Формування і трансформація колективної свідомості підпорядковані практиці причинно-наслідкових відносин. Колективній свідомості протистоїть нормативно-ціннісна свідомість, яка конститується нормами права, етики, логіки і розвивається телеологічно. Звідси формулюється основне завдання соціологічного знання — поєднати телеологічний і причиново-пояснювальний підходи в розумінні суспільного життя.

Аргументи Кістяковського на підтримку наукової соціології, модель якої на рубежі віків формувалась із значними труднощами, вирізнялися оригінальністю і філософською глибиною. В часи, коли людство відмовлялося від минулих ідеалів наукового знання, коли принципи об'єктивності істини витіснялися інтуїцією та класовим підходом, Б. Кістяковський у руслі баденської школи неокантіанства, у провідних теоретиків якої він вчився, відстоював наукову орієнтацію у сфері аналізу соціального життя. Проблеми переоцінки підвалин соціології, підведення нового, відмінного від природничо-наукового, фундаменту пов'язані з іменами М. Вебера та Е. Гуссерля. До них і примикав у своїх роздумах український соціолог.

Поряд із виробленням власної методології перед соціологами постало завдання визначити місце психології у структурі соціологічної теорії, певним чином подолати засилля психологізму в соціальних науках. Щоб уникнути при дослідженні людської поведінки звуженості проблематики лише психологічними аспектами, на думку Б. Кістяковського, слід зосереджуватись на констатаціях закономірностей, неупередженому аналізові соціальних явищ.

Можна сказати, що Б. Кістяковський еволюціонував від позицій соціального психологізму (у роботі «Суспільство і особистість», опублікованій у Берліні 1899 р.), коли суспільство розглядається в цілому як результат психологічної взаємодії індивідів, до розуміння обмеженості ролі психологічних чинників у суспільному житті та тлумачення суспільства як спільності, що породжує такі суспільні рухи, почуття й прагнення, які не існують поза цією спільністю, як певної однорідності, що виникає у процесі взаємодії, створюється якісною зміною індивідуальних психічних станів.

Є підстави вважати, що відходом від психологізму український соціолог зобов'язаний ідеї М. Вебера про те, що для розуміння

цілераціональної дії немає потреби вдаватися до психології, оскільки мету, яку ставить перед собою індивід, не можна збагнути, відштовхуючись від аналізу лише його внутрішнього стану.

Б. Кістяковський запропонував три умови для досягнення науковості в соціології.

Перша пов'язана з формуванням основних понять — суспільство, держава, право, культура. Особливий акцент ставився на категорії можливості, ступенях історичної релевантності, на критиці формально-логічних методів, на необхідності зв'язку між теоретичними поняттями та схем інтерпретації з реальним повсякденним світом.

Друга умова зводилась до виявлення причинних відносин у соціальній сфері, розгляду проблем можливості і дійсності, необхідності і випадковості у соціальних процесах. Наголошувалось на тому, що головним в аналізі соціальних явищ є виявлення відносин причинності, застосування категорії закону. Хоча застосування категорії закону в соціальних науках, як наголошував Б. Кістяковський, відрізняється від природничо-наукового, воно принципово важливе для пояснення окремих явищ і подій. Завдання соціології, за Б. Кістяковським, — встановити причинні зв'язки, що мають характер необхідності. У суспільстві існує певна мережа необхідних відносин, які, переплітаючись, створюють його конкретний образ. Користуючись цією мережею, можна пояснити окремі процеси; отже для соціології є важливим вивчення абстрактних форм причинних зв'язків. Пропонований Б. Кістяковським соціологічний атомізм з опорою на емпіричні узагальнення знайшов чимало послідовників і досі є одним з поширених підходів теоретичної соціології.

Третя умова стосувалася проблеми цінностей у соціологічному пізнанні. Б. Кістяковський йшов за М. Вебером у розумінні місця ціннісних міркувань у процесі пізнання. Разом з тим він онтологізував поняття цінності у неокантіантському дусі. Український вчений відстоював передову на той час думку про те, що звернення до ціннісних ідей необхідне, оскільки у суспільному житті дослідник стикається не тільки із переплетінням причинно-наслідкових зв'язків, а й з певними уявленнями про добро, справедливість, красу тощо. Отже, окрім категорії необхідності при дослідженні соціальних явищ, визначенні ролі свідомого впливу на них людей, потрібно застосовувати також категорію належності, яка формується у суспільній свідомості, закріплюючись у певних нормах.

Таким чином, наукове пізнання соціальної сфери має здійснюватися в трьох площинах: спільності, необхідності та належності.

Обгрунтування соціології права. Найвиразніше конкретизувались принципи соціального пізнання Б. Кістяковського в його соціології права. Це та частина його теоретичної спадщини, яка

дійшла до нас і де загальні теоретико-методологічні питання знайшли своє застосування.

На думку українського теоретика, за своєю природою ідея права належить до сфери цінностей. Вона є найчіткішим відбиттям соціально-належного. Та належне не є трансцендентною сутністю, яка перебуває за межами реального людського життя. Воно є складовою історичного процесу, однією з його важливих сторін. Саме існування в соціальному світі, як відзначав Б. Кістяковський, — це перемога належності над сліпою стихією суспільного життя, яка сама по собі підкоряється лише необхідності. Належність у соціальному житті наймогутніше і найяскравіше відображена саме у праві.

Природа права двоїста: з одного боку, це сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості і свободи, з іншого — право є сферою соціальних відносин, відносин між окремими індивідами і соціальними групами, є сума норм, що встановлюють компроміс між різними вимогами. Отже, підходи, які розглядають право лише з одного боку, неправильні. Так, соціологічний підхід до права нехтує його ціннісним характером, однак і ціннісний підхід повинен передбачати, що ідея права завжди втілюється у конкретному суспільстві, яке складається з певних соціальних груп з різними, часто суперечливими інтересами.

Згідно з таким розумінням сутності права Б. Кістяковський виділяє чотири підходи щодо його аналізу: соціологічний, психологічний, догматичний і нормативний. Перші два підходи — соціологічний і психологічний — розглядають право як реальне причинно зумовлене явище, що входить до структури існуючих соціальних зв'язків. Якщо соціологічний підхід передбачає аналіз права як явища природного порядку, вивчення законів його розвитку і виникнення, то психологічний підхід пов'язаний з вивченням того, що в сучасній термінології називають правосвідомістю.

За словами Б. Кістяковського, загальна теорія права повинна досліджувати причинну зумовленість права і як соціального явища, і як явища психічного. У першому випадку зона виділяє, встановлює й аналізує ті причинні соціальні відносини, які зумовлюють сутність права та його природу. У другому випадку загальна теорія права вивчає правову психіку: вона має виділити, встановити і проаналізувати ті елементи душевного стану, які пов'язані з імперативно-атрибутивною природою правових переживань. Саме таким шляхом, як вважав вчений, і можливе всебічне дослідження права як явища природного порядку, яке пізнається з допомогою методів, вироблених сучасним природознавством.

Догматичний (юридичний) підхід до права вивчає систему правових норм або правовий порядок, що діє в історично визначеному суспільстві. Система права визнається для кожного даного історичного періоду завершеною і позбавленою незрозумілостей.

Для її вивчення достатньо знати закони формальної логіки. Догматичний підхід має справу з правом як певною системою норм, зафіксованих у певних юридичних текстах.

І останній підхід до вивчення права — нормативний, або телеологічний. Він припускає, що у праві реалізується «трансцендентальна» мета: раціональна і етична. Раціональна мета у праві завжди прагне до максимального логічного завершення цілого, позбавленого суперечностей.

Етична природа права, на думку Б. Кістяковського, полягає в його спроможності втілювати ідеї свободи і справедливості. Право — це справедливість і свобода в їх зовнішніх, зумовлених суспільним середовищем формах. Право зумовлюється різними етичними цілями: воно є одночасно носієм свободи і справедливості. Етичні цілі права — свобода і справедливість (так само, як його інтелектуальна мета — розумність) не однаково трактувались на різних стадіях розвитку права. Але, по суті, праву завжди притаманні одні й ті самі непорушні етичні цілі. Право прагне втілити в собі свободу і справедливість якомого повніше і досконаліше.

Можна сказати, що трансцендентальна сутність права найбільше привертала увагу Б. Кістяковського, оскільки в ній він вбачав втілення найважливіших людських цінностей: свободи і справедливості. Відомо, що цій проблемі він присвятив одну із своїх останніх праць «Наука про право. Методологічний вступ до філософії права», яка, на жаль, втрачена.

Діяльність Б. Кістяковського як соціолога і теоретика права важко переоцінити на фоні властивого інтелігенції (особливо російській) правового нігілізму, про який сам Б. Кістяковський різко висловлювався у відомому збірнику «Вехи». Він закликав кожного громадянина стати учасником процесу створення, застосування і втілення принципів права, підпорядковувати цьому завданню творче натхнення.

Чимало уваги Б. Кістяковський приділяв проблемам національної української культури, застосовуючи теоретико-методологічні можливості соціологічного аналізу до реалій історико-культурного життя. Цікава у цьому плані його дискусія з П. Струве щодо національної культури, хоч в ній український вчений постає не так соціологом, як палким захисником національно-культурної самобутності українського народу, його «національної індивідуальності».

Незвичайні якості і грані таланту одного з видатних українських соціальних мислителів проявилися не тільки у наукових працях (деякі з них досі не відомі нашому читачеві, не перекладені з німецької, не знайдені), а й у публіцистичній діяльності, політичній боротьбі, науково-організаційній (заснування кафедри соціології Української Академії наук) роботі. Б. Кістяковський по праву займає почесне місце серед європейських соціологів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М.: Изд-во «Путь», 1916. — 400 с.
2. *Кистяковский Б. А.* В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. — М., 1891.
3. *Кистяковский Б. А.* К вопросу о самостоятельности украинской культуры // Русская мысль. — М., 1911.
4. *Депенчук Л. П.* Б. Кістяковський. — Київ: Обереги, 1995. — 273 с.
5. *Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В.* Біля витоків соціологічної думки в Україні. Київ: Ін-т соціології НАН України, 1995. — 130 с.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ПОЛІТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

Життєвий шлях і громадсько-політична діяльність. Видатний український соціальний мислитель, громадський діяч, автор оригінальних соціологічних концепцій Вячеслав Казимирович Липинський народився у 1882 р. на Волині в родині польських шляхтичів. Вчився спочатку в Житомирській, а потім у І Київській гімназії. З молодих років бере активну участь у громадсько-політичному житті, стає членом «Громади» (Української студентської організації) й одночасно «Кола» (Польської студентської організації). Після військової служби продовжує навчання в Ягеллонському університеті (Краків), де вивчає агрономію та історію, далі в Женевському університеті, де знайомиться з соціологією.

Перше дослідження В. Липинського «Шляхта в Україні» виходить другом 1909 р. у Кракові. Відтоді він проймається питаннями осмислення ролі шляхетських верств для долі Україні, національної еліти у справі українського державотворення. В обстановці гострих дискусій, які точилися серед українських інтелектуалів відносно незалежності України, В. Липинський став одним з лідерів прибічників державної незалежності, опонентом федералістів (переважно соціалістичної орієнтації), таких як М. Грушевський, В. Виниченко, С. Петлюра та ін., що групувались навколо партій Українських національних демократів та Української народної партії. Він очолив групу «Вільна Україна». Світова війна кинула В. Липинського (як офіцера резерву Російської армії, кавалериста) у болота Східної Пруссії. Розгром армії генерала Самсонова, загострення легеневого захворювання після переохолодження, врешті переведення до резервної частини у Дубно й потім до Полтави, де він і залишався до початку революції, завершили цю сторінку життя майбутнього вченого. У Полтаві він поринає у політичну діяльність, організовує рух заможних землевласників на підтримку національної незалежності, виступає проти соціалістичного й угодівського, по відношенню до більшовицької Росії, курсу Центральної Ради. Як захисник суверенітету України, прихильник збереження приватної власності на землю, він стає одним із організаторів Української демократично-хліборобської партії, що була заснована влітку 1917 р. на з'їзді в Лубнах, робить спробу сформувати українську кавалерійську частину, але це не знайшло підтримки у секретаріаті Центральної Ради.

До державної роботи В. Липинського залучив уряд Гетьмана П. Скоропадського (квітень — грудень 1918 р.), призначивши його послом у Відень. На цій роботі проявився його непересічний дипломатичний талант, завдяки якому він здобув великий авторитет серед закордонних політичних діячів. Через незгоду з політикою лідерів УНР він невдовзі залишає посаду посла, але через поганий стан здоров'я залишається в Австрії й присвячує увесь свій час науковій роботі. У 1920 р. у Відні друкується його історичне дослідження «Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва у XVII ст.», де головним предметом аналізу постають проблеми української державності, роль еліти, громадських та військових

інститутів в історичному процесі. Там же, в еміграції, він із своїми прибічниками засновує партію «Український союз хліборобів-державників» (УСХД), видає часопис «Хліборобська Україна», де друкуються його славнозвісні «Листи до братів-хліборобів», з висловлюваними в них консервативно-монархічними ідеями відтворення гетьманату. У 1926 р. Липинський переїздить до Берліна для роботи в Українському науковому інституті, що був під патронатом прихильників гетьмана Скоропадського. Політичні розбіжності з останніми з часом спонукають його повернутися у Відень, а далі й до розпуску УСХД. У Відні він завершує монографію «Теорія управління», яка сьогодні вважається втраченою. Суперечності В. Липинського з П. Скоропадським були пов'язані з їх різною орієнтацією на моделі монархіму: європейського, конституційного (як в Англії), та східного, деспотичного (як у Росії). Гетьман — у минулому царський генерал, вихованець Петербурзького двору — схилявся до східної моделі, що було не прийнятним для В. Липинського.

В. Липинський прагне створити нову організацію — «Братство українських класократів-монархістів», пише програмну статтю для «Збірника хліборобської України», що вийшла друком вже після його смерті. Вмер він у санаторії біля Відня у 1931 р.

Домінанти соціально-політичного мислення. В. Липинський жив і творив за обставин, коли науковий аналіз, дослідження, аргументація були підпорядковані завданням політичної боротьби, обґрунтуванню певної громадянської позиції, ідеї. Для українського суспільствознавця такою ідеєю, зрозуміло, була ідея державної незалежності. Це був головний критерій його оцінки соціологічних міркувань та політичних ідей.

Під час «великих дебатів» української еміграції 20-х років навколо питань: чому не вдалося досягти національної незалежності і хто несе за це відповідальність, В. Липинський дійшов висновку, що саме відсутність «провідної верстви», інтереси якої були б національно зорієнтовані, призвела до цього.

Аналізуючи рушійні сили соціально-історичних процесів в Україні, він звертається до таких понять, як «сила землі», «воля», «влада», «органічність груп та класів», «національна аристократія» тощо. У цій площині вимальовується його концепція еліти.

Еліта, або як писав В. Липинський «національна аристократія», — це не просто привілейована група, а верства, що може організувати суспільство, створити і захистити національну державу. Без правлячої еліти немає держави, але «національна аристократія» не завжди спрямовує суспільний розвиток. В історії України він вбачав два таких періоди: варяжсько-князівський та козачий, коли діяла національна еліта. Остання характеризується двома головними ознаками — силою і авторитетом. Сила грунтується на стихійному, ірраціональному «хотінні», «волі до влади», авторитет — на раціональних якостях, вмінні та здібностях, на військових, технічних і агрономічних знаннях. До цього слід додати моральний авторитет, тобто легітимність правлячої верстви. Використання сили, як наголошував В. Липинський, має відповідати поняттям законності та громадянської моралі. Авторитет влади, у кінцевому рахунку, залежатиме від моралі національної еліти та ступеня сприйняття підвладними існуючого політичного ладу.

Тлумачення ролі еліт, їх циркуляції в українського соціолога багато в чому перегукується з класичними теоріями В. Парето, Г. Моска, проте прямі паралелі знайти важко. Гадаємо, що він був знайомий з європейською соціологічною класикою та головне своє завдання вбачав не так у теоретичному розвитку соціологічних ідей, як в обгрунтуванні можливого місця української «класократії» у національному державотворенні.

За співвідношенням активних і пасивних елементів у суспільному управлінні В. Липинський розрізняє три типи правління: демократію, олігархію і класократію. Негативно оцінюючи два перші, він віддає перевагу класократичній формі правління, коли в суспільстві існують «органічні класи», панує громадська мораль, трудова активність, духовна культура, а головне — високий авторитет «провідної верстви». Визначальними класотворчими ознаками у нього виступають органічність спільноти на грунті традиції, психічного досвіду, фізичної спорідненості. Такою органічною спільнотою, універсальним класом для В. Липинського є селянство, «хліборобський клас». Останній протиставляється і паразитичній олігархії, і здекласованому, денаціоналізованому пролетаріату. «Нова провідна хліборобська верства» повинна відродитися з останків «хліборобського дворянства і хліборобського селянства». Найприйнятніший політичний режим для такої нової еліти, за В. Липинським, — монархія, бо саме вона здатна обмежити сваволю національної аристократії й забезпечити національні пріоритети. Значне місце відводиться також релігії та армії. Звідси зрозумілі сподівання теоретика на гетьманщину як шлях подолання кризи українського державотворення.

Соціологічна концепція В. Липинського мала слугувати його політичній програмі: висуненню національного лідера, державного символа, який би завершив органічну ієрархію соціального світу, став втіленням єдності нації. Патріархально-романтичний утопізм його поглядів пояснювався розчаруванням як від демократично-інтелігентського безсилля, безладдя, відсутності «сили і волі» у соціалістичних діячів УНР, так і від охлократичного пануванням «нових кочівників» (комбідів, чрезвичайок, комісарів і т. п.). Натомість, свідомий «Господар-Монарх» як відповідальний перед усією нацією, як її об'єднувальне ядро, може стати, гадав В. Липинський, гарантом свобод громадян, втіленням компромісу усіх соціальних сил, персоніфікувати ірраціональні почуття нації. Соціальною основою «трудової монархії» він вважав консервативне селянство та напівселянський робітничий клас переважно аграрної України.

Попри всю аргументацію міркування В. Липинського спиралися, мабуть, все ж таки не на аналіз соціальної структури тогочасної України, а здебільшого диктувалися його політичними припущеннями про можливість існування «ідеальної людини», вищої за походженням. Українська держава вважалася великим селянським господарством, де має бути господар за успадкуванням.

Політична антропологія. Консерватизм Липинського був особливим. Він не ідеалізував монархізм, особливо російський царат, пов'язував ідею незалежності України із становленням «нового аристократизму», який відповідав би історико-культурним традиціям, національному характерові українського народу. У його політичній антропології простежується бажання використати теоретичні набутки світової думки з цього питання, зокрема ідеї Новаліса, Ш. Монтеск'є, М. Вебера, Ж. Сореля. Концепція значущості того, що визначалося як «дух народу», звичаї, натура, уподобання тощо, була відправною точкою його аргументації.

Соціальний консерватизм українського мислителя базувався на переконанні, що людську природу з її стихійною прихильністю до ірраціонального, до свободи не можна змінити через вплив розуму і свідомої волі, не можна звільнити народи від політичних та релігійних забобонів, змінити їхні природженні уподобання. В історії, на його думку, змінюються форми соціальної організації, мораль, цінності, проте природа людини залишається незмінною, людині весь час доводиться долати свої антисоціальні інстинкти. Політика має це враховувати.

Однією з умов ефективного правління він вважав вивчення елітою психосоціальних рис підвладних мас. Для цього він розробляв політичну типологію, в якій виокремлюються такі 3 типи особистостей: войовник — не-войовник, продуцент — не-продуцент. Комбінації цих політичних типів, на думку В. Липинського, утворюють чотири підтипи. Найкращим для формування класократичної еліти є тип «войовника-продуцента» (ідеал — козаки Богдана Хмельницького). «Войовник-не-продуцент» найбільш притаманний охлократії (наприклад, російський більшовик). «Не-войовник — не-продуцент» найчастіше є представником демократичних еліт (найменш шановані В. Липинським представники інтелігенції).

За його аргументами, така типологія придатніша для аналізу політичних явищ, ніж та, що базується на дихотомії «багатий — бідний», «буржуазія — пролетаріат», «націоналіст — соціаліст». Так, для характеристики розбіжностей у політичному житті англійських та російських робітників важливіше, що у першому випадку домінує тип «войовника — продуцента», тоді як у другому — «войовника — не-продуцента». Спираючись на розроблену ним політичну антропологію, В. Липинський виводить цікаву соціологічну закономірність, сутність якої зводиться до того, що одна й та ж ідеологічна теорія набуває зовсім різних форм залежно від того, який тип еліти її реалізує, яким «стихійним хотінням» він її підпорядковує.

Представників типу «войовник — продуцент» в українському етносі, на думку теоретика, надто мало, що є однією з основних причин української недержавності. Брак войовничості, волі, інтелекту, постійних і послідовних зусиль, що характеризують нашу

національну психологію, поряд з певними географічними та історичними обставинами призвели до ослаблення «провідної верстви». Однак ці причини, за В. Липинським, не є нездоланними. Він вірив, що між традиційно охлократичною Росією і демократичною Польщею буде місце і для побудови класократичної української держави — «трудової монархії», слід тільки задля цієї найважливішої ідеї всіляко розвивати «хотіння», «волю та розум».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Філос. і соц. думка. — № 10, 1991; Листи до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — 580 с.
2. *Липинський В.* Релігія й церква в історії України. — Філадельфія: Вид-во «Народна б-ка Америки», 1925. — 111 с.
3. *Шевчук В.* В'ячеслав Липинський — історик, політик та мислитель // Сучасність, 1992, № 6.
4. *Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В.* Біля витоків соціологічної думки в Україні. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1995. — 190 с.
5. *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К.: Наук. думка. — Інтел, 1994. — 260 с.

Розділ четвертий

ОСНОВНІ СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СЕРЕДИНИ XX ст.

ГУМАНІСТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ФЛОРІАНА ЗНАНЕЦЬКОГО

Біографічні відомості про Ф. Знанецького. Флоріан Вітольд Знанецький, видатний польський філософ і соціолог, один із чільних представників *гуманістичної орієнтації* у світовій соціології, народився 15 січня 1882 р. у Свьонтниках (Польща).

У шкільні роки, маючи філологічні нахили, він, окрім польської, вивчає латину, грецьку, англійську, німецьку, французьку та російську мови. Водночас захоплюється поезією, пише вірші. 1903 р. виходить друком його перша поетична книга — фантастична поема «Хеопс». Після гімназії вступає до Варшавського університету, де вивчає філологію. Незадовго до завершення навчання був виключений з університету за керівництво демонстрацією проти російських властей.

Свою подальшу освіту молодий Знанецький продовжив в університетах Женеви, Цюріха, Парижа, Кракова. Перебування у Франції та Швейцарії позначене низкою помітних подій в його особистому житті. В цей період він, приміром, певний час служить у французькому іноземному легіоні. Тоді ж встановлює особисті контакти з Е. Дюркгеймом, Л. Леві-Брюлем, С. Бугле. Надто велике враження на нього справили праці французького філософа А. Бергсона, книгу якого «Творча еволюція» Знанецький відразу ж задумав перекласти польською мовою. Цей намір він здійснив дещо пізніше: книга Бергсона в його перекладі вийшла в Польщі 1913 р. Саме під впливом Бергсона Знанецький полишає юнацьке захоплення поезією і зосереджується на заняттях філософією.

Результати такої переорієнтації не забарились. Вже 1909 р. у центральному органі польських філософів «Філософський огляд» з'являється стаття Знанецького «Філософська етика і наука про моральні цінності». 1910 р., коли Знанецькому було 28 років, він захищає докторську дисертацію з філософії в Ягеллонському університеті Кракова. В цьому ж році виходить друком його перша філософська книга «Проблема цінності у філософії». В подальшому — аж до початку І світової війни — Знанецький щорічно публікує філософські роботи, в тому числі чергову свою книгу «Гуманізм і пізнання» (1912), а також статті «Думка й дійсність» (1911), «Елементи практичної дійсності» (1912), «Значення розвитку світу і людини» (1913), «Форми і принципи моральної творчості» (1914).

Захистивши докторську дисертацію, молодий вчений, однак, не зміг через політичні мотиви посісти відповідну університетську посаду. 1911 — 1914 рр. він викладав філософію на жіночих Вищих педагогічних курсах (Варшава), а також був директором Товариства опіки емігрантів (Варшава). Як директор Товариства Знанецький знайомиться з американським соціологом У. Томасом, котрий 1913 р. прибув до Польщі з метою зібрання матеріалів для вивчення проблем польської еміграції в Америці. Томас запропонував Знанецькому співпрацю і запросив для спільної роботи над зібраними матеріалами до Чікагського університету, куди молодий учений приїхав у вересні 1914 р. Результатом цієї співпраці стала знаменита п'ятитомна книга «Польський селянин в Європі та Америці», котра друкувалася окремими томами

протягом 1918 — 1920 рр. (перші два томи з'явились 1918 р., третій — 1919 р., четвертий і п'ятий — 1920 р.).

Спільна робота Томаса і Знанецького посідає особливе місце в історії соціології. Спеціалісти вважають, що саме «Польський селянин в Європі та Америці» поклав початок новому, емпіричному типові соціологічного дослідження. Конкретна соціальна група — польські селяни — була вивчена авторами з допомогою широкого аналізу особистих документів селян (спогадів, листів, судових паперів). Це було для того часу методологічною новацією. Окрім того, акцент авторів на вивченні установок і цінностей респондентів при аналізі їхніх особистих документів привів до відкриття нової предметної галузі в соціології, пов'язаної з емпіричними дослідженнями, так званої *ціннісної проблематики*. Принаймні саме з праці Томаса і Знанецького починається зростаюче в подальшому використання поняття цінності в соціології.

Для Знанецького співпраця з Томасом мала переломне значення: до зустрічі з ним він займався переважно проблемами філософії, зокрема філософською теорією цінності, а соціологію загалом вважав лише частиною філософії культури, але під впливом американського соціолога став схилятися саме до соціологічних проблем, розгляду соціології як самостійної науки. І хоча Знанецький ще продовжує писати на філософські теми (1919 р. у Чікагському університеті побачив світ його вельми значний філософський твір «Культурна реальність»), однак свої наукові зусилля він зосереджує тепер на розробці власної системи соціології як науки.

В Чікаго польський учений спочатку був асистентом Томаса, а згодом працював доцентом (1917 — 1919 рр.) на соціологічному відділенні університету. 1920 р. на запрошення Познанського університету Знанецький вертається до Польщі і обіймає посаду екстраординарного професора на кафедрі історії філософії. Через деякий час ця кафедра була перетворена на кафедру соціології і філософії культури, а Знанецький став ординарним професором (1921).

У Польщі Знанецький розвинув бурхливу діяльність по відродженню інтелектуального потенціалу нації, її науки та культури. Особливу увагу він приділяв, звичайно, інституціоналізації тамтешньої соціології. При Познанському університеті Знанецький організовує і очолює соціологічний інститут, котрий від 1927 р. став називатися «Польським соціологічним інститутом». За його редакцією став виходити (із 1930 р.) журнал польських соціологів «Соціологічний огляд». У цей період він керує постійно діючим соціологічним семінаром, бере участь в заснуванні Варшавського філософського інституту. Багато сил і енергії вчений віддає вихованню своїх учнів, з яких незабаром зростуть талановиті польські соціологи (Й. Халасиньський, Я. Щепаньський, Т. Шуркевич та ін.). У міжвоєнні роки Знанецький активний і на міжнародній науковій арені. В 30-ті роки він читає лекції в Колумбійському університеті (США), бере участь у міжнародних наукових конференціях, відіграє провідну роль у спробах створити міжнародну соціологічну асоціацію.

Роки після повернення на батьківщину виявились для вченого вельми продуктивними. 1920 — 1939 рр. він публікує велику кількість праць польською і англійською мовами, серед них такі визначні, як: «Занепад західної цивілізації» (1921), «Вступ до соціології» (1922), «Закони соціальної психології» (1925), «Соціологія виховання» (двотомник, 1928 — 1930), «Метод соціології» (1934), «Соціальні дії» (1936).

Незадовго до II світової війни на запрошення Колумбійського університету Знанецький черговий раз від'їжджає до США для читання лекцій. Неминуче наближення війни змушує вченого поспішати з поверненням додому. Проте й цього не сталося. Початок війни застає його в Англії, де він приєднується до вчених-біженців з Європи і повертається назад до Америки. Тут 1940 р. Знанецький стає професором соціології Іллінойського університету і працює в ньому до виходу на пенсію. В цьому ж університеті вийшли друком (1952 р.) його останні книги: «Науки про культуру» і «Сучасні нації».

В Америці Знанецький прожив загалом чверть віку. Тут він викладав в університетах, одружився, займався наукою, публікував свої філософські та соціологічні роботи. Із п'ятидесяти років наукової діяльності Знанецький половину провів у Польщі, половину — в Америці. Плідна педагогічна діяльність, численні наукові праці вченого, написані здебільшого англійською мовою, здобули заслужене визнання. 1953 р. він був обраний президентом Американського соціологічного товариства.

Наприкінці життя Знанецький мріяв відвідати свою батьківщину. Проте тяжка хвороба завадила йому здійснити це. Помер Ф. Знанецький у США 23 березня 1958 р.

Світ культури як світ цінностей. Наукові погляди Знанецького формувались під впливом гострого методологічного протиборства на зламі XIX і XX ст. поміж прибічниками позитивістської (натуралістичної) та антипозитивістської (антинатуралістичної) орієнтацій у філософії та соціогуманітарних науках. У цьому протиборстві польський учений поділяв антинатуралістичну позицію, яку загалом можна назвати *гуманістичною*, бо вона обгрунтовувала модель наукового пізнання із врахуванням людських, історичних та соціокультурних вимірів дійсності.

Головною вадою натуралістичної моделі наукового пізнання є, за Знанецьким, абсолютизація природної сутності дійсності. Неправомірний і догмат про існування природи як незалежної від людей та їхніх дій. Принаймні цей догмат не може бути вихідним пунктом науки. Остання сама повинна пояснити поняття природи. В «Культурній реальності» Знанецький критикує не тільки натуралізм, а й ідеалізм. Натуралізм за те, що він трактує все існуюче як річ, як фіксовану даність, щось уже «готове», неприйнятливе до змінювання і незалежне від людської активності, а ідеалізм за те, що прямує до відкриття абсолютного, тобто чогось незмінного. В результаті, вважає учений, натуралізм та ідеалізм змикаються, виявляються подібними один до одного.

Долаючи крайнощі натуралізму та ідеалізму, об'єктивізму й суб'єктивізму, Знанецький намагався спертися на здобутки мислителів минулого та розробки сучасних йому авторів. Будучи досить начитаною людиною, систематично та скрупульозно аналізуючи наукову літературу, він вважав, що в історії знання немає концепції або методу, позбавлених певної цінності чи певного вживання. Питання лише у тому, у яких межах дана концепція правомірна і з якою метою можна використовувати даний метод.

Свою філософію, в якій, за думкою ученого, людина знову, як колись в античності, мається за «міру всіх речей», він називає «*гуманізмом*». В центрі її уваги історичні індивідууми з їхніми різноманітними і змінними прагненнями та віруваннями або ж історичні суспільства з не менш різноманітними потребами й інститутами. Таке розуміння філософії приводить, по суті, до її ототожнення з філософією культури, яка, за Знанецьким, вивчає «процеси творчого розвитку». Інакше кажучи, проблема *творчості* складає вісь філософії культури польського ученого.

За думкою Знанецького, натуралістична філософія не в змозі пояснити безперервні процеси становлення в світі, в ході яких створюються як суб'єкт, що пізнає, так і предмет, який пізнається. В цьо-

му плані Знанецького не задовольняє неокантіанський дуалізм суб'єкта та предмета. Він сприймає неокантіанське позначення соціогуманітарних наук як «наук про культуру», але виступає проти абсолютизації опозиції культури і природи. При цьому вчений дотримувався постулату прагматизму, який, як відомо, заперечував жорстке протиставлення суб'єкта і предмета.

На думку Знанецького, проблему творчості не можна вирішити, не встановивши поміж «чистою предметністю і чистою суб'єктивністю» особливої ланки — *сфери цінностей*. У філософії цінністю називають те, що оцінюється позитивно чи негативно, відносно до чого суб'єкт посідає позицію, приймає або відкидає його. Звідси «цінність є певним сполученням предмета (тобто речі, яка спостерігається, уявляється або мислиться) та суб'єктивного стану або процесу — відчуття або волі».

Польський вчений вважає, що «світ культури є світом цінностей», а самі цінності репрезентують «первинний факт людського досвіду, котрий не можна звести до жодної з природних категорій». Світ культури причинно не зумовлений природою: це світ людський, безпосередній, емпіричний; світ, який постійно перебуває в історичному становленні; світ, що завжди співвіднесений із суб'єктивністю і в якому все є водночас і фактом, і смислом, а звідси — цінністю. Проте даний світ є і світом індивідів, світом індивідуальних, неповторних дій та цінностей, котрі, незважаючи на це, не втрачають свого суспільного характеру. В одній із своїх ранніх філософських статей (1912) Знанецький критикує «соціологічний онтологізм» школи Дюркгейма саме за те, що там не враховано роль індивідуального фактора в соціальному житті. У цей час він ще чітко не розмежовує індивідуальні і соціальні цінності. Це він зробить згодом для визначення предмета соціології.

Природні явища, за Знанецьким, існують самобутньо, реально й об'єктивно. Самі по собі у відриві від людини вони нічиї, речі, котрі не представляють цінності і не мають значення. Тільки тоді, коли речі входять у сферу людського досвіду, вони набувають життєвого значення для людей, стають їхніми цінностями. Різниця цінностей від речей у тому, що цінності завжди чиїсь, завжди мають значення для будь-кого — індивідів чи людських груп. Саме *значення* є основною властивістю цінності, яка відрізняє її від речі і водночас вказує на явища й предмети, з якими вона пов'язана.

Всупереч постулатам психологізму Г. Тарда польський вчений вважав, що цінності, як і речі, існують реально і не зводяться до психіки індивідів. В той же час всупереч вимогам соціологізму Е. Дюркгейма він вважав, що цінностям не можна приписувати атрибути об'єктивного існування подібно до природних явищ. Будучи фактами культурної реальності, вони не можуть існувати зовсім незалежно від діючих індивідів. Виступаючи елементами діяльності людей, предметом їхньої «практичної думки», цінності, проте, є

об'єктивованими. Вчений вважає, що культурній дійсності властивий різноманітний рівень реальності та об'єктивізації цінностей. Чим ширше коло індивідів, у яких дані цінності виступають як елементи їхньої діяльності, тим більш реальними і об'єктивованими будуть ці цінності.

За думкою Знанецького, цінності й речі разом утворюють реальний світ. Але все ж відносно людини цінності первинні, вони важливіші від речей, бо на життя людини, на її прагнення і діяльність значно більше впливають. «Ми починаємо наше життя, — підкреслював польський учений, — шляхом пристосування до світу значень, і тільки згодом в силу певних практичних і теоретичних умов деякі з нас вивчають об'єкти як такі, що нібито є безглуздими». Не варто, проте, вважати, що привласнення значень відбувається довільно. Цінності, з якими людина має справу, є історичними не тільки в розумінні, що вони безперервно змінюються в часі, а й у тому плані, що кожна з них зберігає потенціал впливу тих зв'язків, в які вона була включена. В цьому відношенні Знанецький говорить про залежність людини і як діючого суб'єкта, і як суб'єкта, який пізнає, від культурного минулого і культурного оточення. До того ж, з інтелектуальним просуванням уперед ця залежність не зменшується, а збільшується. За багато тисяч років у культурному житті нагромадилася така велетенська маса звичок і традицій, «що сучасна людина зовсім не здатна до пізнання і навіть сприйняття інакше, як крізь призму культури». Виняткове значення культури, яке надавалось їй Знанецьким, стало, врешті-решт, грунтом для позначення філософії вченого як *культуралістської*.

Однією з особливостей цієї філософії було те, що вона містила всі необхідні передумови для нехтування натуралістичною соціологією, яке Знанецький здійснив у своїй книжці «Вступ до соціології». До систематичних занять соціологією польський учений перейшов, як зазначалося, під впливом американського соціолога У. Томаса. Проте він не випускав з поля зору і філософських проблем. Йому здавалося, що з'ясування соціологічних питань, які стосуються природи суспільства, людини і людських дій, дасть необхідний матеріал для конструювання певної філософської системи.

Відносно соціології на зламі XIX і XX ст. поміж критиків позитивістської (натуралістичної) традиції спостерігалося коливання між двома позиціями. Одна з них зводилась до повного заперечення соціології як науки, оскільки вона репрезентує неприйнятний світогляд (В. Дільтей та ін.). Інша — пов'язувалась із створенням нової соціології, яка була б вільною від хиб натуралізму (М. Вебер та ін.). Молодий Знанецький схиляється до другої позиції, але вельми своєрідно. Він не заперечує правомірності існування соціології як науки, проте піддає сумніву її претензію на місце загальної науки про явища людського світу. Оскільки останній складає культурну дійсність, то загальною наукою про неї має бути філософія культу-

ри. Соціологія ж може бути тільки складовою філософії культури. Своє завдання вчений бачить у всебічній розробці такої філософії.

В подальшому Знанецький уточнює свої погляди на предмет і статус соціології. Деякий час (1921 р.) він, наприклад, вважає, що культурна дійсність як предмет пізнання поділена, так би мовити, між соціологією і філософією культури. Соціологія є номотетичною наукою, яка вивчає сталі й повторювальні структури та процеси. Філософія ж культури зосереджується на дослідженні творчих процесів. Згодом (1952 р.), коли Знанецький оголосить соціологію чільною наукою поміж наук про культуру, проблема творчості повністю легітимно увійде в коло соціологічної проблематики.

Проте немає ніякого сумніву, що філософія культури Знанецького є першоджерелом багатьох його соціологічних ідей. У цьому відношенні треба передусе вказати на схильність польського вченого до роздумів над *онтологічними* і *епістемологічними* проблемами соціології. Його філософська теорія цінності одержала продовження у концепції *соціальної цінності*. Розуміння культурної дійсності як чиєїсь дійсності, як буття досвіду людей стало серцевиною концепції *гуманістичного коефіцієнта*, яка приписує досліджувати соціальну дійсність не як буття речей, а як буття активного соціального досвіду людей. З філософії бере також початок осьове для соціології Знанецького поняття *системи*, з філософських уявлень про активність людини виникає категорія *соціальної дії*, яка з часом стане чільним предметом гуманістичної соціології Знанецького.

Концепція гуманістичного коефіцієнта. Дану концепцію польський вчений почав розробляти ще до того, як зайнявся соціологією. Соціологічна версія її вперше була викладена у «Вступі до соціології», котрий став проектом гуманістичної соціології Знанецького. Предмет і метод цієї соціології обгрунтовувався з допомогою так званого *гуманістичного коефіцієнта*. Специфіку і функції цього коефіцієнта вчений намагається якомога повніше розкрити у наступних соціологічних роботах, таких як «Метод соціології», «Соціологія виховання», «Науки про культуру».

Згідно із Знанецьким, культурна дійсність не існує поза сферою гуманістичного коефіцієнта. Міф, витвір мистецтва, мовне вираження, інструмент, право, соціальний лад є тим, чим вони є тільки як свідомі людські явища. Пізнати ці явища можна лише завдяки досвідові та діям свідомих індивідів або груп індивідів, які їх створили.

Як евристичний інструмент пізнання гуманістичний коефіцієнт пов'язаний в одному випадку з *онтологічною* характеристикою культурних фактів, а в іншому — з *методологічним* підходом до їх дослідження. В онтологічному плані гуманістичний коефіцієнт підкреслює залежність будь-яких культурних явищ чи фактів від людського досвіду та діючих суб'єктів. Дані дослідника культури є

завжди «чиїмись», вони ніколи не бувають «нічиї». Це означає, за Знанецьким, що «на противагу вченому-природознавцю, який намагається виявити деякий порядок поміж емпіричних даних, повністю незалежних від свідомих людських елементів, дослідник культури намагається визначити деякий порядок поміж емпіричних фактів, котрі залежать від цих елементів, ними створені та підтримані».

Щоб виконати дане завдання, дослідник культури повинен дотримуватися певного методологічного принципу, а саме: будь-який емпіричний факт, що досліджується, необхідно розглядати крізь призму гуманістичного коефіцієнта, «тобто так, як цей факт уявляється тим людським індивідуумам, які його відчувають і використовують». Даний принцип, за думкою Знанецького, справедливий не тільки для культурних фактів (релігійний міф, сюжетний задум, етичний ідеал), а й для природних явищ (зірки на небі, гори, рослини, тварини). Головне встановити: не чим дані факти є для самого дослідника, а чим вони були і, можливо, є для інших індивідів чи груп індивідів, котрі їх бачили, чули, сприймали, створювали, випробували на собі і користувались ними в своїх інтересах.

Отже, з допомогою гуманістичного коефіцієнта Знанецький демонструє передусе незвідність культурних фактів щодо природної дійсності. Разом з тим він виступає проти суб'єктивістської інтерпретації даного коефіцієнта, проти редукції культурних фактів до суб'єктивних психологічних явищ. Зовсім не обов'язково, вважає вчений, щоб будь-яка цінність, котра входить до складу культури, належала сфері досвіду кожного індивіда. Досить, щоб вона належала йому потенційно. За межами індивідуального досвіду існує сфера культури, в котрій значення об'єктивуються. Їх об'єктивність тут, щоправда, ніколи не буває повною, проте вона тим повніша, чим більшою внутрішньою монолітністю характеризується в культурі дана система цінностей.

В цілому концепція гуманістичного коефіцієнта мала двояке призначення. По-перше, вона репрезентувала нову точку зору на ті явища, якими займалась натуралістична соціологія. По-друге, на її тлі була здійснена спроба розширити традиційне коло соціологічних інтересів. До того ж Знанецький, не відкидаючи реального впливу чуттєвих явищ на культурне життя, вимагав, щоб цей вплив визначався «в гуманістичних термінах». Він підкреслював, що «достеменне середовище соціальних груп — це не те середовище, котре доступне спостерігачеві і пізнане ним, ...це те, що самі члени тих груп сприймають як дане протягом їхнього досвіду».

Про зміну кола наукових інтересів соціології свідчить включення в поняття досвіду великої кількості явищ, котрі не є власне «чуттєвими явищами». В людському досвіді, вважає Знанецький, наявні предмети, які «мають значення, але частково — іноді майже повністю — є нематеріальними в своєму змісті і непідвладними чуттєвому сприйняттю. Такими предметами є, наприклад, міфи й

інші релігійні факти, політичні інститути, зміст літературних творів, наукові та філософські поняття». Тому культура, за Знанецьким, постає здебільшого як «духовна» дійсність.

Проте це не означає, що дослідника цікавить тільки те, як люди міркують про ті явища, котрі трапляються за їх життя чи виникають до них і в котрі вони так чи так можуть бути залучені. Явища культури, стверджує польський вчений, цікавлять дослідника *винятково* як корелят свідомості людей, тобто як ті культурні (матеріальні та нематеріальні) предмети, котрі впливають на свідомість, психіку і поведінку людини. Проблема, таким чином, є, за Знанецьким, не психологічною, а феноменологічною. «Коли ми досліджуємо, — пише він у своїй «Соціології виховання», — соціальну групу, мову, наукову теорію, то їх треба сприймати такими, якими вони сприймаються та здійснюються людськими суб'єктами; проте це не означає, що ми досліджуємо стан свідомості і психічні процеси цих людей, а означає, що досліджується саме група, мова, теорія». Тобто, розуміння культурних фактів як явищ, що володіють певним смислом і цінністю, якими їх наділили люди, зовсім не означає, що ці явища певним чином не об'єктивовані.

Щоб набути об'єктивного знання про культурну дійсність, дослідник, за Знанецьким, «повинен сполучати гуманістичний підхід з науковою об'єктивністю». Саме таке сполучення й забезпечує принцип гуманістичного коефіцієнта. За думкою вченого, якщо дослідник «послідовно використовує гуманістичний коефіцієнт, якщо бачить культурний факт не так, як він уявляється йому самому, а так, як він був випробуваний і оцінений тими елементами, котрі його створюють і використовують, то дослідження є об'єктивним у тому розумінні, що воно не підлягає впливові особистих практичних оцінок дослідника». Інакше, якщо дослідники «при визначенні ситуацій, в яких опинилися інші люди, користуються своїми власними оціночними судженнями щодо даних фактів замість того, щоб досліджувати оціночні судження тих людей, то вони функціонують не як учені, а як замінники учасників ситуації».

Концепція гуманістичного коефіцієнта, зрозуміло, не позбавлена труднощів. Одна з них пов'язана з питанням про те, до якої міри культурна дійсність залишається «власністю» досліджуваних людей і якою мірою вона є «конструкцією» дослідника. Неминуча різниця між точкою зору дослідника і точкою зору людей, культуру яких він вивчає, породжує намагання подолати цю різницю. Знанецький вирішує цю проблему, зобов'язуючи дослідника вивчати матеріал на грунті гуманістичного коефіцієнта. Він наполягав, щоб дослідник був водночас як «ззовні» культури, що вивчається, так і «всередині» неї. Проте ця вимога, в принципі, навряд чи виконувана, якщо врахувати, що одні й ті самі дії людей можуть мати різне значення: одне для тих, хто ці дії виконує, інше для тих, на кого вони скеровані.

Системний підхід до культурної дійсності. Після усвідомлення якісної різниці між природою і культурою Знанецький особливу увагу приділяє структуруванню культурної дійсності. Цю аналітичну операцію він здійснює на грунті *системного підходу.*

Активне використання вченим поняття системи помітне вже у його ранній книжці «Культурна реальність». Надалі системні уявлення Знанецького уточнюються та розвиваються в таких фундаментальних працях, як «Закони соціальної психології», «Вступ до соціології», «Метод соціології», «Соціальні дії», «Науки про культуру». Мабуть, польський вчений був першим, хто здійснив системний аналіз дії в соціології. Його концепція системного аналізу дії була репрезентована 1936 р. у книжці «Соціальні дії», котра побачила світ раніше відомої праці Т. Парсонса «Структура соціальної дії» (1937). Теоретичною новацією стало те, що автори обох праць вперше проаналізували категорію дії як систему, підійшли до неї з точки зору системного аналізу, тоді як раніше дія традиційно розглядалась лише як елемент якоїсь ширшої системи.

Згідно із Знанецьким, будь-який предмет чи факт дійсності має певні зв'язки та відносини з іншими предметами чи фактами. Зрозуміло, що поза цими зв'язками й відносинами даний предмет або факт не може бути предметом наукового дослідження. Таким він стане, якщо розглядатиметься «чи як один із взаємозалежних складових елементів упорядкованої системи, чи як упорядкована система взаємозалежних складових елементів, чи, зрештою, водночас як система і складовий елемент ширшої системи».

Таке дослідження, вважає вчений, здійсниме на шляху аналізу чи синтезу за можливої їх взаємодоповнювальності. При цьому метод аналізу витікає з того, що кожен емпіричний факт справді репрезентує сполучення взаємозалежних складових частин. Метод синтезу передбачає, що певні емпіричні факти, з яких кожний існує окремо, пов'язані також як складові елементи впорядкованої системи.

Для системного підходу до дійсності істотне значення мають його онтологічні обгрунтування. В реальному світі, зауважує вчений, мають місце як культурні, так і природні системи. Проте культурні системи відрізняються від природних так, як «системи цінностей» відрізняються від «систем речей». За Знанецьким, «культура не є нагромадженням «фактів свідомості» з їх матеріальним супутництвом і наслідками. Її створюють численні системи, великі й малі, більш чи меньш компактні, сталі й непостійні, але всі наділені об'єктивністю та внутрішнім порядком». Підкреслюючи системно впорядкований характер культурної дійсності, вчений зазначає, що це має місце навіть тоді, коли не усвідомлюється. Проявляється такий порядок переважно поза свідомістю, в явищах об'єктивованих, понадіндивідуальних, інтерсуб'єктивно доступних для верифікації.

В цілому культурні факти, відповідно до гуманістичного коефіцієнта, існують завжди для когось, є чиїмись, проте це не озна-

чає, що вони існують тільки в свідомості людей. Навпаки, вони також завжди мають опору, втілення в зовнішніх, чуттєво сприйнятливих даних. У цьому зв'язку Знанецький поміж культурних систем виокремлює, наприклад, не тільки абстрактні культурні «стилі», а й конкретні художні «порядки». Проте в концептуальному плані польський учений відхиляє радикальний поділ зовнішніх (чуттєвих) і внутрішніх (ідеаційних) аспектів культури. Цю точку зору він обґрунтовує в концепції цінності, згідно з котрою будь-яка культурна система чи культурний предмет репрезентує структуру цінностей. Сама ж цінність є єдністю чуттєвих та ментальних елементів. Саме так, за Знанецьким, цінності постають предметами людських настанов, проявляються вони завдяки зовнішнім людським діям і результатам дій. Звідси категорія дії набуває статусу ключової для розуміння культурної дійсності як складної цілісності, що охоплює не тільки різноманітні системи, а й численні аспекти.

Будь-який конкретний предмет, вважає вчений, є елементом багатьох різних систем. Але предметом наукового дослідження стає тільки як елемент однієї, строго визначеної системи. При цьому передбачається, що зв'язки між елементами виділеної системи значно сильніші, ніж зв'язки з тим, що поза її межами. Подібні системи, не будучи абсолютно непроникними для зовнішніх впливів, внутрішньо досить сталі. Спершу Знанецький — відповідно до методології природничих наук — назвав їх *«замкнутими системами»*, вважаючи, що саме останні складають справжній предмет наук про культуру. Згодом, коли він доходить висновку про те, що культурні системи перебувають у постійному зв'язку із середовищем, а також що вони можуть збільшуватися в процесі свого розвитку за рахунок нових елементів, вже називає їх не замкнутими, а тільки *«обмеженими системами»*. У книжці «Науки про культуру» поняття обмеженої системи означає «будь-яку своєрідну структуру окремих взаємозалежних складових частин, яка має свій власний внутрішній порядок».

За думкою вченого, культурну дійсність не можна зрозуміти як тотальну цілісність, бо вона за своєю суттю такою не є. Культура будь-якої спільності не репрезентує органічної цілісності, вона є різноманітною, хаотичною, такою, що постійно змінюється, утримує багато різних культурних систем, відносно незалежних одна від одної. В цілому культура неминуче поділена на різноманітні, такі що не можуть бути редуковані одна до одної, сукупності явищ: на певні системи цінностей разом з їхніми функціональними корелятами.

Ця обставина піддає сумніву ідею, котра йде від Конта, про можливість створення однієї, загальної науки щодо культурної дійсності. Така можливість уявляється Знанецькому суто теоретичною. Існування гетерогенних культурних порядків є, скоріше, грунтом для створення багатьох наук про культуру. Запропонована вченим категоризація культурних явищ включає гедоністичні,

технічні, економічні, правові, релігійні, символізуючі, естетичні, пізнавальні та соціальні системи предметів, цінностей і дій. Кожна з даних систем, володіючи тільки їй притаманними рисами, може досить легітимно ставати предметом інтересів тієї чи тієї науки про культуру.

Отже, згідно із Знанецьким, представники окремих наук про культуру займаються строго визначеними, «обмеженими» культурними системами. Цей підхід, вважає вчений, є грунтом будь-якої наукової діяльності. Окрім усього іншого, він дає змогу додержуватися меж компетентності наукових дисциплін, що досліджують різноманітні класи культурних явищ чи види обмежених культурних систем.

Соціологія як одна з наук про культуру займається своїм, спеціальним класом культурних явищ або певним видом обмежених культурних систем, а саме — *соціальними явищами* або *соціальними системами*. Передусім Знанецький виокремлює чотири типи соціальних систем: *соціальні дії*, *соціальні відносини*, *соціальні особи і соціальні групи*. Згодом він додає ще й *соціальні ролі*. Своє завдання вчений вбачає в розвиткові теорії цих типів соціальних систем, з яких, як він вважає, і складається суспільна дійсність.

Виходячи зі свого розуміння предмета й завдань соціології, Знанецький намагається побудувати власну соціологічну систему. Перший її цілісний начерк він дав уже на початку 20-х років у роботі «Вступ до соціології». У наступних роботах були викладені більш чи менш розгорнуті фрагменти задуманої соціологічної системи, були більш-менш розроблені теорії виокремлених соціальних систем. На жаль, не всі вони були доведені автором до кінця, не всі логічно завершені, деякі подані лише схематично. З них найбільш повною, закінченою виявилась тільки теорія соціальних дій, контури якої вперше були подані у «Вступі», а згодом їй була присвячена книжка «Соціальні дії».

Теорія соціальних дій. У своїх соціологічних працях Знанецький не раз підкреслював, що *соціальні дії* складають *чільний елемент* соціальних явищ. Саме поняття соціальної дії слугує йому провідною теоретичною категорією, яка віддзеркалює внутрішню динаміку будь-яких соціальних систем. У світі культури соціальна дія, за Знанецьким, є тим посередником, який забезпечує динамічний зв'язок поміж суб'єктивними й об'єктивними елементами цього світу. Особливо добре таке розуміння проглядається у книжці «Польський селянин у Європі та Америці», де настанова і соціальна цінність були подані як два полюси людської культури: настанова — полюс суб'єктивний, соціальна цінність — об'єктивований. Соціальна дія трактувалась як динамічний процес, що пов'язує ці полюси.

Істотною характеристикою будь-яких соціальних дій визначається те, що вони є діями взагалі, до того ж свідомими. Полюван-